मुंबई इलाखा व मध्यप्रांत वऱ्हाड सरकारनें शाळांत
लायब्ऱ्यांकरितां मंजूर केलें आहे

सार्थश्रीयोगवासिष्ठसुभाषितानि

किंमत ८ आणे

सार्थश्रीयोगवासिष्ठसुभाषितानि

COMPI

संपादक व भाषांतरकार

विष्णु विनायक परांजपे, पेण

CHECKED 1973
Initial

प्रकाशक

केशव भिकाजी ढवळे, गिरगांव–मुंबई

आवृत्ति तिसरी

चैत्र शके १८५४ सन १९३२

किंमत ८ आणे

मुद्रक—**एस्. व्ही. परुळेकर**, मुंबईवैभव प्रेस, सर्व्हेंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीज़ बिल्डिंग, गिरगांव–मुंबई

प्रकाशक—**केशव भिकाजी ढवळे**, (रामचंद्र बिल्डिंग) गिरगांव, मुंबई

(सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन)

प्रस्तावना

श्रीयोगवासिष्ठ हा वेदान्ताचा प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. वसिष्ठ महर्षींनीं रामाला केलेला उपदेश आद्य कवि वाल्मीकि यांनीं आपल्या प्रासादिक वाणीनें यामध्यें वर्णिला आहे. या ग्रंथाचीं मुख्य प्रकरणें ६ अमून श्लोकसंख्या ३२ हजार आहे. यांतील निवडक ५०८ संस्कृत सुभाषितवचनें प्रस्तुत पुस्तकांत घेतलीं आहेत आणि वचनांच्याखालीं मराठी भाषान्तर दिलें आहे. वचनें वर्णक्रमानें दिलीं अमून शेवटीं मुख्य विषयांची सूची जोडिली आहे. वचनांच्या डावीकडे क्रमांक घातले आहेत आणि उजवीकडे स्थलनिर्देश केला आहे. स्थलनिर्देशांतील डावीकडून पहिला अंक प्रकरणाचा, दुसरा सर्गाचा व तिसरा श्लोकाचा समजावा. ६ व्या निर्वाण प्रकरणाच्या पूर्वार्धाबद्दल नुसता ६ हा अंक घातला आहे व उत्तरार्धाबद्दल ६ उ. असा निर्देश केला आहे. सूचीमध्यें पर्याय शब्द व संबंध असलेले शब्द मुख्य शब्दाच्या पोटांत दिले अमून विषयापुढील अंक हे वचनांचे क्रमांक आहेत. श्लोक व त्याचें भाषान्तर एकाच पृष्ठांत पुरें होईल आणि ओळीच्या शेवटीं अपुरा शब्द येणार नाहीं अशी व्यवस्था छापतांना केली आहे.

धार्मिक शिक्षण देण्याला हें सुभाषितांचें पुस्तक उपयोगीं पडतें, असा पुष्कळ पालकांचा व शिक्षकांचा अनुभव आहे. हीं सुभाषितें सर्वांच्या वाचनांत येवोत, अशी श्रीरामप्रभूची प्रार्थना करून प्रस्तावना संपवितों.

चैत्र शके १८५४

विष्णु विनायक परांजपे
राहणार पेण, जिल्हा कुलाबा

श्रीयोगवासिष्ठांतील प्रकरणांचीं नांवें

---

१ वैराग्य

२ मुमुक्षुव्यवहार

३ उत्पत्ति

४ स्थिति

५ उपशम

६ { निर्वाण पूर्वार्ध
  { निर्वाण उत्तरार्ध

सार्थश्रीयोगवासिष्ठसुभाषितानि

यतः सर्वाणि भूतानि प्रतिभान्ति स्थितानि च ।
यत्रैवोपशमं यान्ति तस्मै सत्यात्मने नमः ॥

१ अकृत्रिमं सुखं कीर्तिमायुश्चैवाभिवाञ्छता।प्र०स०श्लो०
सर्वाभिमतदानेन पूजनीया गुणान्विताः ॥ ३।७७।२६

स्वाभाविक सुख, कीर्ति आणि आयुष्य ह्यांची इच्छा करणाऱ्या मनुष्यानें सर्वांना मान्य अशा दानाच्या योगानें गुणिजनांचा सत्कार करणें योग्य आहे.

२ अकृत्रिमफलं त्यक्त्वा यः कृत्रिमफलं व्रजेत् ।
त्यक्त्वा स मन्दारवनं कारञ्जं याति काननम् ॥
६।२९।१२६

जो स्वाभाविक फळ सोडून कृत्रिम फळाच्या मागें लागतो, तो स्वर्गांतील मंदारवन सोडून कडू करंजाच्या वनांत जातो असें समजावें.

३ अजितात्मा जनो मूढो रूढो भोगैककर्दमे ।
आपदां पात्रतामेति पयसामिव सागरः ॥ ६उ.।३३।२२

ज्याप्रमाणें पाणी शेवटीं समुद्राला जाऊन मिळतें, त्याप्रमाणें आत्मसंयमन न करणाऱ्या व भोगरूपी चिखलांत रुतून गेलेल्या मूढ मनुष्याला सर्व आपत्ति प्राप्त होतात.

४ अज्ञतातज्ज्ञते पूर्वं वक्तुर्निर्णीय कार्यतः ।
यः करोति नरः प्रश्नं प्रच्छकः स महामतिः॥२।११।४७

व्यवहारावरून वक्ता तज्ज्ञ आहे किंवा नाहीं, याचा प्रश्न करण्यापूर्वी विचार करून नंतर जो मनुष्य प्रश्न करितो तो मोठा बुद्धिमान् होय.

५ अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् ।
महानरकजालेषु स तेन विनियोजितः ॥ ४।३९।२४

अगदीं अज्ञ असलेल्या व अर्धवट ज्ञान झालेल्या शिष्याला 'हें सर्व ब्रह्म आहे' असा बोध जो गुरु करितो तो त्या शिष्याला महानरकांतच लोटतो.

६ अज्ञानमपि नास्त्येव प्रेक्षितं यन्न लभ्यते ।
विचारिणा दीपवता स्वरूपं तमसो यथा ॥ ६उ.।५७।५

ज्याप्रमाणें दिवा घेऊन अंधकाराचा शोध करणाऱ्याला अंधकार कधींही दिसावयाचा नाहीं, त्याप्रमाणें विचारपूर्वक पाहणारास अज्ञान देखील नाहीं, असें दिसून येईल.

७ अज्ञोऽपि तज्ज्ञतामेति
शनैः शैलोऽपि चूर्ण्यते
बाणोऽप्येति महालक्ष्यं
पश्याभ्यासविजृम्भितम् ॥ ६उ.।६७।२६

(विद्याधरी वसिष्ठांना म्हणते) अभ्यासाचा म्हणजे पुनः पुनः एखादी गोष्ट केल्याचा परिणाम पहा. या अभ्यासानें अज्ञ देखील तज्ज्ञ होतो, हळूहळू पर्वताचेंही चूर्ण अभ्यासानें होतें, आणि अचेतन असलेला बाण देखील धनुर्धराच्या अभ्यासामुळेंच सूक्ष्म लक्ष्याचा वेध करूं शकतो.

८ अत उक्तं मया राम यदि शुद्धे हि चेतसि ।
उपदेशः प्रसरति तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ६उ.।१६।४

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे रामा, मीं असें म्हटलें आहे कीं, पाण्यामध्यें पडलेला तेलाचा थेंब जसा सहज पसरतो, तसा शुद्ध अन्तःकरणाच्या शिष्याला केलेला उपदेश तत्काळ ठसतो.

९ अतज्ज्ञायैव विषया स्वदन्ते न तु तद्विदः ।
न हि पीतामृतायान्तः स्वदते कटु काञ्जिकम् ॥
६उ.।४५।४०

तत्त्व न जाणणाऱ्या पुरुषालाच विषय आवडतात, तत्त्ववेत्त्याला कधींही आवडत नाहींत. कारण अमृत पिऊन तृप्त झालेल्याला कडू कांजी पिण्याची इच्छाच होणार नाहीं.

१० अत्राहारार्थं कर्म कुर्यादनिन्द्यं
कुर्यादाहारं प्राणसंधारणार्थम् ।
प्राणाः संधार्यास्तत्त्वजिज्ञासनार्थं
तत्त्वं जिज्ञास्यं येन भूयो न दुःखम् ॥ ६ उ.।२१।१०

मुमुक्षु पुरुषानें या लोकीं आहारासाठीं निंद्य कर्म करूं नये आहार प्राणधारण होण्यासाठीं करावा. तत्त्वजिज्ञासेकरितांच प्राणांचें धारण करावें व ज्याच्या ज्ञानानें पुनः दुःख उत्पन्न होण्याचा प्रसंग येणार नाहीं, तेंच तत्त्व जाणण्याची इच्छा करावी.

११ अथापदं प्राप्य सुसंपदं वा
महामतिः स्वप्रकृतं स्वभावम् ।
जहाति नो मन्दरवेल्लितोऽपि
शौक्ल्यं यथा क्षीरमयाम्बुराशिः ॥ ५।९३।९८

ज्याप्रमाणें मंदरपर्वताच्या योगानें घुसळला जाणारा क्षीरसागर आपला शुभ्रपणा सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें महाबुद्धिमान् पुरुष आपत्काळीं किंवा संपत्काळीं आपला मूळ स्वभाव सोडीत नाहीं.

१२ अदर्शितमुखा एव दुर्जना मर्मवेधिनः ॥ ३।७०।३०

दुष्ट मनुष्यें नेहमीं आपलें तोंड लपवून दुसऱ्याच्या मर्मावर घाव घालीत असतात.

१३ अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो वृद्धः सन्किं करिष्यसि ।
स्वगात्राण्यपि भाराय भवन्ति हि विपर्यये ॥
६उ.।१६२।२०

आजच आपलें कल्याण करून घे. तूं वृद्ध झाल्यावर काय करूं शकणार? कारण वृद्धापकाळीं आपलीं गात्रेंच आपणांला भारभूत होत असतात.

१४ अद्यैव न चिकित्सां यः करोति मरणापदः ।
संप्राप्तायां मृतौ मूढः करिष्यति किमातुरः ॥
६उ.।१०३।३८

मरणरूपी आपत्तीची चिकित्सा जो मूढ मनुष्य आजच्या आज करीत नाहीं, तो, मरणकाळ प्राप्त झाला असतां, पीडित झाल्यावर काय करूं शकेल ?

१५ अनन्तं समतानन्दं परमार्थं विदुर्बुधाः ।
स येभ्यः प्राप्यते नित्यं ते सेव्याः शास्त्रसाधवः २।६।३४

समत्वापासून होणाऱ्या शाश्वत आनंदाला ज्ञाते लोक परमार्थ म्हणतात. या परमार्थाची प्राप्ति शास्त्र व सत्पुरुष यांच्या योगानें होते, म्हणून निरंतर त्यांची सेवा केली पाहिजे.

१६ अनन्तमपतृष्णस्य स्वयमेव प्रवर्तते ।
ध्यानं गलितपक्षस्य संस्थानमिव भूभृतः॥६उ.।४५।४४

पंख तुटून गेल्यामुळें पर्वत जसा एकाच जागीं स्थिर राहतो, तसें निरिच्छ पुरुषाचें (परमेश्वराचे ठिकाणीं) सहजच अखंड ध्यान लागतें.

१७ अनन्ताः पितरो यान्ति यान्त्यनन्ताश्च मातरः ।
इह संसारिणां पुंसां वनपादपपर्णवत् ॥ ५।२०।३३

ज्याप्रमाणें वनामध्यें वृक्षावर असंख्य पानें येतात आणि गळून जातात, त्याप्रमाणें या लोकामध्यें संसारांतील मनुष्यांना अनंत आईबाप प्राप्त होतात व ते निघून जातात.

१८ अनन्तानीह दुःखानि सुखं तृणलवोपमम् ।
नातः सुखेषु बध्नीयाद्दृष्टिं दुःखानुबन्धिषु ॥ २।१३।२३

या जगांत सुख पहावें तर अत्यंत अल्प आहे, व दुःख पहावें तर अनंत आहे; यासाठीं परिणामीं दुःख देणाऱ्या विषयसुखाची आस्था बाळगूं नये.

१९ अनहंवेदनं सिद्धिरहंवेदनमापदः ॥ ६।९९।१३

'अहम्' असें न जाणणें हीच सिद्धि व 'अहम्' असें जाणणें ह्याच (सर्व) आपत्ति.

२० अनागतानां भोगानामवाञ्छनमकृत्रिमम् ।
आगतानां च संभोग इति पण्डितलक्षणम् ॥ ४।४६।८

अप्राप्त विषयांची इच्छा स्वाभाविक नसणें आणि प्राप्त विषयांचा उपभोग घेणें हें पंडिताचें लक्षण आहे.

२१ अनायासकदर्थिन्या गृहीते जरसा जने ।
पलाय्य गच्छति प्रज्ञा सपत्न्येवाहताङ्गना ॥ १।२२।५

आयासावांचून दीन करून सोडणाऱ्या म्हातारपणाचा पगडा मनुष्यावर बसला म्हणजे त्याची बुद्धि सवतीमत्सरानें रागावलेल्या स्त्रीप्रमाणें त्याला सोडून निघून जाते.

२२ अनार्तेन हि संमानो बहुमानो न बुध्यते ।
पूर्णानां सरितां प्रावृट्पूरः स्वल्पो न राजते ॥ ४।२३।५४

पाण्यानें नेहमीं भरलेल्या नद्यांना पावसाच्या लहान लहान सरींनीं येणाऱ्या पुराचें महत्त्व नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याला दुःख कधीं माहीत नाहीं, अशा मनुष्याचा सन्मान केला तर त्याला त्याची फारशी किंमत वाटत नाहीं.

२३ अनित्यं यौवनं बाल्यं शरीरं द्रव्यसंचयाः ।
भावाद्भावान्तरं यान्ति तरङ्गवदनारतम् ॥ १।२८।१०

बाल्य, तारुण्य, शरीर, द्रव्यसंचय इत्यादि सर्व अनित्य असून समुद्रावरील लाटांप्रमाणें त्यांची रूपें एकसारखीं पालटत असतात.

२४ अनुद्वेगः श्रियो मूलम् ॥ ३।१११।२२

उद्विग्न न होणें हें संपत्तीचें मूळ होय.

२५ अनुरक्ताङ्गनालोललोचनालोकिताकृति ।
स्वस्थीकर्तुं मनः शक्तो न विवेको महानपि ॥१।२६।३८

प्रेम करणाऱ्या तरुण स्त्रीनें चंचल नेत्रकटाक्ष फेकले असतां मोठा विवेकी पुरुष असला तरी, तो आपलें मन आवरण्याला समथ होत नाहीं.

२६ अनेकजन्मनामन्ते विवेकी जायते पुमान् ॥ ६।१२६।४

अनेक जन्मांनंतर पुरुष विवेकी होतो.

२७ अन्तकः पर्यवस्थाता जीविते महतामपि ।
चलन्त्यायूंषि शाखाग्रलम्बाम्बूनीव देहिनाम् ॥
६उ.।९३।८५

मोठमोठ्यांच्याही जीविताला ग्रासण्यासाठीं यम त्यांच्याभोंवतीं घिरट्या घालीत असतो. प्राण्यांचें आयुष्य शाखाग्रावर लोंबणाऱ्या जलबिंदूप्रमाणें चंचल आहे.

२८ अन्तर्नैराश्यमादायः बहिराशोन्मुखेहितः ।
बहिस्तप्तोऽन्तरा शीतो लोके विहर राघव॥५।१८।२१

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे राघवा, आंतून निराश राहा, पण बाहेरून आशावादी असल्यासारखा उद्योग कर. तसेंच (धनादिकांचा नाश झाला असतां) आंतून शांत रहा, पण बाह्यतः संतप्त असल्याप्रमाणें वर्तन ठेव.

२९ अन्तःशीतलता या स्यात्तदनन्ततपःफलम् ॥ ५।५६।९

अन्तःकरण शांत असणें, हें अनंत तपांचें फळ होय.

३० अन्तस्तृष्णोपतप्तानां दावदाहमयं जगत् ।
भवत्यखिलजन्तूनां यदन्तस्तद्बहिःस्थितम् ॥५।५६।३४

तृष्णेमुळें अन्तःकरण संतप्त झालेल्या लोकांना हें जग वणवा लागल्यासारखें दिसतें. कारण, जें मनुष्याच्या मनांत असतें, तेंच त्याच्या दृष्टीला बाह्य जगांत दिसतें.

३१ अन्तःसंसक्तिरेवैकं कारणं बन्धमोक्षयोः ॥ ५।६७।३४

अन्तःकरणाची आसक्ति असणें व नसणें हेंच (अनुक्रमें) बंध आणि मोक्ष यांचें मुख्य कारण होय.

३२ अन्तःसंत्यक्तसर्वाशो वीतरागो विवासनः ।
बहिःसर्वसमाचारो लोके विहर राघव ॥ ५।१८।१८

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे राघवा, अन्तःकरणांतील सर्व आशा, विषयप्रेम व वासना यांना पार झुगारून दे, आणि बाह्यतः सर्व लोकव्यवहार करीत जा.

३३ अन्तःसारतया कार्यं लघवोऽप्यामुवन्ति हि ३।७२।१९

क्षुद्र मनुष्यदेखील आपलें कार्य अन्तःकरणाच्या दृढ निश्चयाच्या सामर्थ्यामुळें पार पाडतात.

३४ अन्नभूता हि महतां लघवो यत्नशालिनाम् ।
यथेष्टं विनियोज्यन्ते तेन कर्मसु लोष्टवत् ॥ २।६।१३

दैववादी दुबळे लोक उद्योगी बलिष्ठ लोकांच्या भक्ष्यस्थानीं पडतात. मातीच्या ढेकळांना तुडवून वाटेल तसा आकार देतां येतो, त्याप्रमाणें प्रयत्न करणारे लोक आपल्या कार्यामध्यें दुबळ्या आळशी लोकांचा वाटेल तसा उपयोग करून घेतात.

३५ अपरीक्ष्य च यः शिष्यं प्रशास्त्यतिविमूढधीः ।
स एव नरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ४।३९।२६

शिष्याची परीक्षा न करतां जो अत्यंत मंदबुद्धि गुरु त्याला ज्ञानोपदेश करितो, तो चिरकाल नरकवासाचें दुःख भोगितो.

३६ अपश्यन्काष्ठरन्ध्रस्थवृषणाक्रमणं यथा ।
कीलोत्पाटी कपिर्दुःखमेतीदं हि तथा मनः ॥३।९९।४१

ज्याप्रमाणें लाकडाच्या फटींत वृषण सांपडेल याचा विचार न करतां (लाकडांत ठोकलेली) पाचर उपटणाऱ्या वानराला दुःख होतें, त्याप्रमाणें (अविचारानें वागणाऱ्या) या मनाला दुःख होतें.

३७ अपि कष्टतरां प्राप्तैर्दशां विवशतां गतैः ।
मनागपि न संत्याज्या मानवैः साधुसंगतिः॥ २।१६।८

कसल्याही प्रकारची कष्टदशा प्राप्त होऊन मनुष्य विव्हल झाला, तरी त्यानें सत्संगाचा त्याग क्षणभरही करूं नये.

३८ अपि जीवितदानेन गुणिनं परिपालयेत् ।
गुणवत्संगमौषध्या मृत्युरप्येति मित्रताम् ॥३।७७।२८

गुणिजनांच्या रक्षणासाठीं प्रत्यक्ष जीवितावर पाणी सोडण्याचा प्रसंग आला तरी, त्याला माघार घेतां कामा नये, कारण गुणिजनांच्या समागमरूपी औषधीमुळें प्रत्यक्ष मृत्युसुद्धां मित्र बनत असतो.

३९ अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधकम् ।
अन्यत्त्वार्षमपि त्याज्यं भाव्यं न्याय्यैकसेविना ॥
२।१८।२

युक्तिबोध करणारें शास्त्र एखाद्या सामान्य पुरुषानें केलेलें असलें तरी तें ग्राह्य आहे. परंतु एखाद्या प्राचीन ऋषीनें केलेलेंही शास्त्र युक्तिशून्य असलें, तर न्यायी मनुष्यानें त्याचा त्याग करणेंच उचित आहे.

४० अपि मेरुसमं प्राज्ञमपि शूरमपि स्थिरम् ।
तृणीकरोति तृष्णैका निमेषेण नरोत्तमम् ॥१।१७।५०

एखादा मनुष्य मेरूप्रमाणें अढळ, विद्वान, शूर आणि स्थिर बुद्धीचा असला तरी त्याला, तृष्णा क्षणामध्यें तृणाप्रमाणें तुच्छ करून सोडते.

४१ अपि शूरा अतिप्राज्ञास्ते न सन्ति जगत्त्रये ।
अविद्यया ये पुरुषा न नाम विवशीकृताः॥४।४१।३७

अविद्येच्या तडाक्यांत सांपडला नाहीं असा शूर किंवा महाबुद्धिमान् पुरुष त्रिभुवनांतही विरळा.

४२ अपूर्वाह्लाददायिन्य उच्चैस्तरपदाश्रयाः ।
अतिमोहापहारिण्यः सूक्तयो हि महीयसाम् ॥ ५।४।५

थोर पुरुषांच्या सूक्ति अपूर्व आल्हाद देणाऱ्या, अत्युच्च पदाला पोंचविणाऱ्या आणि अनथकारक मोह घालविणाऱ्या असतात.

४३ अपेक्षैव घनो बन्ध उपेक्षैव विमुक्तता ॥ ६उ.।२६।३६

(विषयांची) अपेक्षा हाच दृढबंध होय. आणि उपेक्षा हाच मोक्ष होय.

४४ अप्यब्धिपानान्महतः सुमेरून्मूलनादपि ।
अपि वह्न्यशनात्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः ॥१।१६।२४

(राम विश्वामित्रांना म्हणतो) हे साधो, समुद्र पिऊन टाकणें, मेरुपर्वत उपटून काढणें किंवा अग्नि भक्षण करणें यांच्यापेक्षांही चित्ताचा निग्रह करणें हें जास्त कठीण आहे.

४५ अप्यापदि दुरन्तायां नैव गन्तव्यमक्रमे ॥ ४।३२।३९

केवढेंही अनिवार संकट कोसळलें तरी सन्मार्ग सोडून जाऊं नये.

४६ अप्राप्तकारिणं भूपं रोधयन्ति च वै प्रजाः ॥६।८४।२७

प्रजा प्राप्त झालेलें कर्तव्य न करणाऱ्या राजाचें निवारण करितात.

४७ अबन्धुर्बन्धुतामेति नैकट्याभ्यासयोगतः ।
यात्यनभ्यासतो दूरात्स्नेहो बन्धुषु तानवम् ॥
६उ.।६७।२९

(नेहमींच्या सहवासामुळें जो आप्त नसतो तोही आप्त होतो, आणि प्रत्यक्ष बंधु असून तो निरंतर दूर राहिल्यास स्नेहसंबंध कमी होऊन परक्याप्रमाणें भासतो.

४८ अभ्यासभास्वति तपत्यवनौ वने च
वीरस्य सिध्यति न यन्न तदस्ति किंचित् ।
अभ्यासतो भुवि भयान्यभयीभवन्ति
सर्वासु पर्वतगुहास्वपि निर्जनासु ॥ ६उ.।६७।४५

(जितेंद्रिय) वीर पुरुषाचा अभ्यासरूपी सूर्य प्रकाशमान होत असतांना भूमि, जल आणि (अंतरिक्ष) यांतील कोणतीही वस्तू त्याला प्राप्त करून घेतां येत नाहीं अशी नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर पृथ्वीवर कोणत्याही निर्जन पर्वतगुहेंतील (व्याघ्रसर्पादि) भयंकर प्राणीही अभ्यासामुळें त्याला भय उत्पन्न करूं शकत नाहींत.

४९ अभ्यासेन कटु द्रव्यं भवत्यभिमतं मुने ।
अन्यस्मै रोचते निम्बस्त्वन्यस्मै मधु रोचते ॥
६उ.।६७।२८

(विद्याधरी श्रीवसिष्ठांना म्हणते) हे मुने, अभ्यासानें कडू पदार्थही गोड वाटूं लागतो. एखाद्याला मध आवडतो, तर एखाद्याला अभ्यासामुळें कडू लिंबच आवडतो.

५० अम्लं मधुरसासिक्तं मधुरं मधुरञ्जितम् ।
बीजं प्रतिविषाकल्कसिक्तं च कटु जायते ॥४।३५।२९

चिंचेच्या झाडाला मध, साखर इत्यादि पदार्थांचें खत घातलें तर त्या चिंचेच्या झाडावर येणाऱ्या चिंचा गोड होतात परंतु चिंचेला धोतरा, करंज यांच्या रसांचें खत घातल्यास त्याच चिंचा कडू निपजतात. (असा वनस्पतिशास्त्राचा नियम आहे.)

५१ अयं बन्धुरयं नेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु विगतावरणैव धीः ॥ ५।१८।६१

'हा माझा बंधु आहे' आणि 'हा माझा बंधु नाहीं' ही विचारसरणी क्षुद्र पुरुषांच्या ठिकाणीं असते. परंतु श्रेष्ठ आचरणाच्या महात्म्यांच्या बुद्धीवरील संकुचित भावनेचें आवरण नाहींसें होऊन त्यांची बुद्धि सर्वत्र सम झालेली असते.

५२ अयोऽयसि च संतप्ते शुद्धे तप्ते तु लीयते ॥ ४।१७।२९

(लोखंडाचे दोन तुकडे एकत्र ठेवल्यानें एकमेकांत मिसळत नाहींत, परंतु कांहीं क्षार टाकून) शुद्ध केलेले आणि तापवून मऊ झालेले तेच तुकडे एकमेकांत पूर्णपणें मिसळतात.

५३ अर्थिनां यन्निराशत्वं सत्तमेऽभिभवो हि सः ॥ १।७।१०

आपल्याकडे याचना करण्यासाठीं आलेल्या मनुष्याची निराशा होणें हें सत्पुरुष लांछन समजतात.

५४ अर्धं सज्जनसंपर्कादविद्याया विनश्यति ।
चतुर्भागस्तु शास्त्रार्थैश्चतुर्भागं स्वयत्नतः ॥६उ.।१२।३७

सज्जनांच्या सहवासानें अर्धी अविद्या नष्ट होते. चतुर्थांश अविद्या शास्त्रविचारानें जाते. राहिलेला चवथा भाग आपल्या प्रयत्नानें घालवितां येतो.

५५ अलब्धज्ञानदृष्टीनां क्रिया पुत्र परायणम् ।
यस्य नास्त्यम्बरं पट्टं कम्बलं किं त्यजत्यसौ ॥६।८७।१७

(ब्रह्मदेव कुंभाला म्हणतो) हे पुत्रा, ज्यांना ज्ञानदृष्टि प्राप्त झाली नाहीं, त्यांना कर्म हेंच मुख्य साधन आहे. ज्याचेपाशीं उंची वस्त्र नाहीं त्यानें आपल्या जवळचा कांबळा टाकून देणें योग्य होईल काय ?

५६ अवश्यभाव्यस्तमयो जातस्याहर्पतेरिव ॥ ४।४८।२७

सूर्याचा उदय झाला म्हणजे त्याचा अस्त व्हावयाचा हा नियम जसा ठरलेला आहे, तसा जो प्राणी जन्मास आला तो केव्हांतरी मरणारच.

५७ अविरुद्धैव सा युक्तिर्ययापदि हि जीव्यते ॥ ३।६८।१२

आपत्तीमध्यें वाटेल ती युक्ति योजून जिवंत राहणें ही गोष्ट शास्त्राला केव्हांही संमतच आहे.

५८ अशिष्यायाविरक्ताय यत्किंचिदुपदिश्यते ।
तत्प्रयात्यपवित्रत्वं गोक्षीरं श्वदृताविव ॥ २।२।२१

जें ज्ञान वैराग्य नसलेल्या अयोग्य शिष्याला दिलें जातें, तें कुत्र्याच्या कातड्याच्या पात्रांत ठेविलेल्या गाईच्या दुधाप्रमाणें अपवित्र होतें.

५९ असतः शशशृङ्गादेः कारणं मार्गयन्ति ये ।
वन्ध्यापुत्रस्य पौत्रस्य स्कन्धमासादयन्ति ते ॥
६उ.।२२।९

सशाच्या शिंगासारख्या मुळींच नसलेल्या वस्तूंचें मूळ जे शोधीत बसतात, ते वन्ध्येच्या मुलाच्या नातवाच्या खांद्यावर बसतात असेंच म्हटलें पाहिजे !

६० असतामपि संरूढं सौहार्दं न निवर्तते ॥ ३।८२।४७

दुष्टांच्याही अंतःकरणांत एकदां प्रेम दृढ झालें, म्हणजे तें नाहींसें होत नाहीं.

६१ असत्यभूतं तोयान्तश्चन्द्रव्योमतलादिकम् ।
बाला एवाभिवाञ्छन्ति मनोमोहाय नोत्तमाः ॥
४।४५।४७

पाण्यामध्यें पडलेलें चंद्राचें किंवा आकाशाचें असत्य प्रतिबिंब धरण्याचा मोह अज्ञ मुलांना पडतो, परंतु ज्ञात्या पुरुषाला असा मोह कधींही उत्पन्न होणार नाहीं.

६२ अस्माच्छास्त्रवराद्बोधा जायन्ते ये विचारितात् ।
लवणैर्व्यञ्जनानीव भान्ति शास्त्रान्तराणि तैः ॥
६उ.।१६३।५४

मिठाच्या योगानें चटणी, भाजी यांना जशी रुचि येते, त्याप्रमाणें या मुख्य शास्त्राच्या (योगवासिष्ठाच्या) विचारानें होणाऱ्या ज्ञानामुळें इतर शास्त्रें सहज समजतात.

६३ अहंकारघने शान्ते तृष्णा नवतडिल्लता ।
शान्तदीपशिखावृत्त्या क्वापि यात्यतिसत्वरम् १।१५।१३

अहंकाररूपी मेघ एकदां नाहींसा झाला, म्हणजे तृष्णारूपी वीज विझलेल्या दिव्याच्या ज्योतीप्रमाणें कोठें नाहींशी होते तेंही समजत नाहीं.

६४ अहंकारानुसंधानवर्जनादेव राघव ।
पौरुषेण प्रयत्नाच्च तीर्यते भवसागरः ॥ ४।३३।७०

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे राघवा, मोठ्या प्रयत्नानें आणि धैर्यानें अहंकाराला हद्दपार कर, म्हणजे तूं भवसागर तरून जाशील.

६५ अहंकाराम्बुदे क्षीणे दृश्यते चिद्दिवाकरः ॥ ५।६४।४५

अहंकाररूपी मेघ दूर झाला म्हणजे चैतन्यरूपी सूर्याचें दर्शन होतें.

६६ अहमित्येव बन्धाय नाहमित्येव मुक्तये ॥६उ.।२५।२०

देहादिक 'मी आहें' असें मानणें हा बंध, व देहादिक 'मी नाहीं' असें मानणें हाच मोक्ष.

६७ अहो नु चित्रा मायेयं तता विश्वविमोहिनी ।
असत्यैवापि सद्रूपा मरुभूमिषु वारिवत् ॥ ६।६३।७

खरोखर विश्वाला मोह पाडणारी ही विचित्र माया पसरली आहे! ही असत्य आहे, तथापि निर्जल प्रदेशावर भासणाऱ्या मृगजलाप्रमाणें सत्यच आहे असें वाटतें.

६८ अहो बत दुरुच्छेदाः प्राणिनां स्नेहवागुराः ॥३।४३।४८

प्राण्यांना बद्ध करणारे स्नेहपाश तोडून टाकणें खरोखर अतिशय कठीण आहे!

६९ अहो मोहस्य माहात्म्यं
यदयं सर्वदुःखहा ।
चिन्तामणिर्विचाराख्यो
हृत्स्थोऽपि त्यज्यते जनैः ॥ ६उ.।१।१२

केवढें हो हें मोहाचें माहात्म्य ! कीं लोक आपल्या हृदयांत असलेल्या सर्व दुःखांचा नाश करणाऱ्या विचार नांवाच्या चिंतामणीला टाकून देतात.

७० आज्ञाचरणमेवाहुर्मुख्यमाराधनं सताम् ॥ ६।२३।४

सज्जनांच्या आज्ञेप्रमाणें वर्तन ठेवणें हेंच त्यांचें मुख्य आराधन आहे.

७१ आत्मज्ञानं विदुर्ज्ञानं ज्ञानान्यन्यानि यानि तु ।
तानि ज्ञानावभासानि सारस्यानवबोधनात् ६उ.।२१।७

आत्मज्ञान हेंच खरें ज्ञान असून बाकीचीं ज्ञानें हीं खरीं ज्ञानें नाहींत. कारण, त्यांच्या योगानें मुख्य तत्त्व कळत नाहीं.

७२ आत्मवत्सर्वभूतानि परद्रव्याणि लोष्टवत् ।
स्वभावादेव न भयाद्यः पश्यति स पश्यति ॥५।५६।४९

जो भयामुळें नव्हे तर स्वभावतःच सर्व भूतांना आपल्याप्रमाणें मानतो आणि परद्रव्याला मातीच्या ढेकळाप्रमाणें समजतो, तोच खरा तत्त्ववेत्ता होय.

७३ आत्मीयेष्वर्थजातेषु मिथ्यात्मसु सुतादिषु ।
बुद्बुदेष्विव तोयानां न स्नेहस्तत्त्वदर्शिनाम् ॥
६उ.।१०२।१६

पाण्यावरील बुडबुड्यांप्रमाणें मिथ्या असलेल्या आपल्या धनपुत्रादिकांचे ठिकाणीं तत्त्ववेत्त्यांची आसक्ति नसते.

७४ आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥
६उ.।१६२।१८

प्रत्येक मनुष्य आपणच आपला हितकर्ता होतो व अहितकर्ताही होतो.

७५ आत्यन्तिकी विरसता यस्य दृश्येषु दृश्यते ।
स बुद्धो नाप्रबुद्धस्य दृश्यत्यागे हि शक्तता ॥
६उ.।४५।३६

ज्याच्या ठिकाणीं दृश्य वस्तूंविषयीं पूर्णपणें वैराग्य असेल तोच ज्ञानी, असें जाणावें. कारण अज्ञ पुरुषाला दृश्य वस्तूंचा त्याग करण्याचें सामर्थ्य नसतें.

७६ आदावन्ते च यन्नास्ति कीदृशी तस्य सत्यता ।
आदावन्ते च यन्नित्यं तत्सत्यं नाम नेतरत् ॥ ५।५।९

जें पूर्वकालीं आणि उत्तरकालीं नाहीं तें मधल्या काळांत तरी सत्य कसें असणार ? जें सर्वदा (तिन्ही काळांत) असतें, तें वास्तविक सत्य होय, त्यावांचून दुसरें सत्य असणें शक्य नाहीं.

७७ आदावेव हि नोत्पन्नं यत्तस्येहास्तिता कुतः ।
कुतो मरौ जलसरिद्वितीयेन्दौ कुतो ग्रहः ॥ ३।७।४२

जें आरंभीं उत्पन्नच झालेलें नाहीं त्याला अस्तित्व कोठून असणार ? रखरखीत वाळवंटांत भासणारी नदी आणि दृष्टिदोषामुळें आकाशांत भासणारा दुसरा चंद्र यांचें अस्तित्व कसें बरें स्वीकारलें जाईल ?

७८ आदौ शमदमप्रायैर्गुणैः शिष्यं विशोधयेत् ।
पश्चात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बोधयेत् ॥ ४।३९।२३

शिष्याची बुद्धि प्रथम शमदमादि गुणांनीं चांगली शुद्ध करावी, नंतर 'हें सर्व जग ब्रह्म आहे' आणि 'तूंही शुद्ध ब्रह्मच आहेस' असा उपदेश करावा.

७९ आनन्दायैव भूताति यतन्ते यानि कानिचित् ॥
६।१०८।२०

कोणताही प्राणी सुखासाठींच यत्न करीत असतो.

८० आपतन्ति प्रतिपदं यथाकालं दहन्ति च ।
दुःखचिन्ता नरं मूढं तृणमग्निशिखा इव ॥ २।११।४०

अग्नीची ज्योत गवताला जाळून टाकते त्याप्रमाणें दुःख आणि चिंता यांचे तडाखे मूढ मनुष्याला पावलोपावलीं सहन करावे लागतात; व त्याच्या आंगाचा नेहमीं दाह करितात.

८१ आपदः क्षणमायान्ति क्षणमायान्ति संपदः ।
क्षणं जन्म क्षणं मृत्युर्मुने किमिव न क्षणम्॥१।२८।३१

(राम विश्वामित्रांना म्हणतो) हे मुने, क्षणांत आपत्ति, क्षणांत संपत्ति, क्षणांत जन्म, क्षणांत मृत्यु अशा तऱ्हेनें जगांतील कोणती गोष्ट क्षणिक नाहीं बरें ?

८२ आपदो या दुरुत्तारा याश्च तुच्छाः कुयोनयः ।
तास्ता मौर्ख्यात्प्रसूयन्ते खदिरादिव कण्टकाः ॥
२।१३।१६

खैराच्या झाडापासून कांटे उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें सर्व तऱ्हेच्या अधम योनि आणि दुस्तर आपत्ति मूर्खपणापासून उत्पन्न होतात.

८३ आपातमात्ररम्येभ्यो भोगेभ्यः किमवाप्यते ।
सत्सङ्गचिन्तामणितः सर्वसारमवाप्यते ॥ ६।२०।३९

वरवर पाहिलें असतां रम्य वाटणाऱ्या भोगांपासून काय मिळणार ? सत्संगरूप चिंतामणीपासून सर्वांमध्यें श्रेष्ठ असें पद प्राप्त होतें.

८४ आयुः पल्लवकोणाग्रलम्बाम्बुकणभङ्गुरम् ।
उन्मत्तामिव संत्यज्य यात्यकाण्डे शरीरकम् ॥१।१४।१

झाडावरील पानाच्या टोकावर लोंबणाऱ्या पाण्याच्या थेंबाप्रमाणें आयुष्य क्षणभंगुर आहे. उन्मत्त मनुष्याप्रमाणें जीवित शरीर सोडून भलत्याच वेळीं निघून जातें.

८५ आयुषः क्षण एकोऽपि सर्वरत्नैर्न लभ्यते ।
नीयते तद्वृथा येन प्रमादः सुमहानहो॥६उ.।१७५।७८

आयुष्याचा एक क्षण सुद्धां रत्नांच्या राशी दिल्यानेंही मिळणार नाहीं, हें जर निश्चित आहे, तर आयुष्य व्यर्थ घालविणें हा मोठा बेसावधपणा आहे !

८६ आयुषः खण्डखण्डाश्च निपतन्तः पुनः पुनः ।
न कश्चिद्वेत्ति कालेन क्षतानि दिवसान्यहो ॥
६उ.।९३।५१

काळ प्राण्यांच्या आयुष्याचे तुकडे तुकडे करून टाकीत असतो. पण प्रत्येक दिवशीं अशा प्रकारें क्षय पावणारें आयुष्य संपत आहे हें कोणाच्या लक्षांत येत नाहीं !

८७ आलस्यं यदि न भवेज्जगत्यनर्थः
को न स्याद्बहुधनको बहुश्रुतो वा ।
आलस्यादियमवनिः ससागरान्ता
संपूर्णा नरपशुभिश्च निर्धनैश्च ॥ २।५।३०

या जगामध्यें अनर्थकारक आळस नसता, तर प्रत्येक मनुष्य संपत्तिमान् आणि विद्वान् झाला असता. परंतु आळसामुळें ही समुद्रवलयांकित संपूर्ण पृथ्वी नरपशूंनीं आणि निर्धन लोकांनीं भरून गेली आहे.

८८ आशा हि लोहरज्जुभ्यो विषमा विपुला दृढा ।
कालेन क्षीयते लोहं तृष्णा तु परिवर्धते ॥ ६।९१।६

आशा ही लोखंडी साखळदंडाहून अतिशय कठीण व मोठी मजबूत आहे. लोखंड कांहीं काळानें झिजून जातें, परंतु आशा मात्र उत्तरोत्तर वाढतच जाते.

८९ आस्थामात्रमनन्तानां दुःखानामाकरं विदुः ।
अनास्थामात्रमभितः सुखानामाकरं विदुः ॥
४।२७।२५

आसक्ति असणें ही केवळ अनंत दुःखांची खाण आहे. आसक्ति नसणें ही स्थिति सर्व सुखांची खाण आहे.

९० इच्छोदयो यथा दुःखमिच्छाशान्तिर्यथा सुखम् ।
तथा न नरके नापि ब्रह्मलोकेऽनुभूयते ॥ ६उ.।३६।२४

इच्छा उत्पन्न झाल्यानें दुःख होतें तसें दुःख नरकांतही होत नाहीं; आणि इच्छा नाहींशी झाली असतां जें सुख मिळतें तसें श्रेष्ठ सुख ब्रह्मलोकामध्येंही अनुभवाला येत नाहीं.

९१ इच्छोपशमनं कर्तुं यदि कृत्स्नं न शक्यते ।
स्वल्पमप्यनुगन्तव्यं मार्गस्थो नावसीदति ॥
६उ.।३६।३०

सर्व इच्छा एकदम नाहींशा करणें अशक्य झाल्यास क्रमाक्रमानें थोडथोड्या इच्छा सोडीत जाव्या. कारण, सन्मार्गानें जाणारा पुरुष कधींही क्लेश भोगीत नाहीं.

९२ इतो नाभिमताः सर्वे ज्ञस्य भोगाः स्वभावतः।
भवन्ति कोऽतितृप्तो हि दुरन्नं किल वाञ्छति ॥
६।५९।३०

ज्ञानी पुरुषाला स्वभावतःच कोणताही भोग स्वीकारणें मान्य नसतें. कारण जो मिष्टान्नानें अतिशय तृप्त झाला तो कदन्नाची इच्छा कशी धरील ?

९३ इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
श्यामाक्षये रविकरेण सहाजगाम ॥ २।५।३२

(श्रीवाल्मीकि भरद्वाजाला म्हणाले) वसिष्ठ मुनींनीं अशा तऱ्हचें भाषण केल्यानंतर संध्याकाळ झाली व सूर्य अस्तास गेला. तेव्हां सभेतील मुनि वसिष्ठमुनींना नमस्कार करून सायंकाळचीं स्नानसंध्यादि विहित कर्में करण्यासाठीं निघून गेले, आणि रात्र संपल्यानंतर (पुन्हां दुसऱ्या दिवशीं) सूर्याच्या किरणांबरोबर वसिष्ठमुनींकडे आले.

९४ इंद्रियोत्तमरोगाणां भोगाशावर्जनादृते ।
नौषधानि न तीर्थानि न च मन्त्राश्च शान्तये ॥
६उ.।६।४५

इंद्रियरूपी रोगांवर भोगांची आशा सोडणें यावांचून दुसरें कोणतेंही औषध नाहीं. तीर्थें, मंत्र इत्यादिकांच्या योगानें हा रोग नाहींसा होत नाहीं.

९५ इष्टवस्त्वर्थिनां तज्ज्ञसूपदिष्टेन कर्मणा ।
पौनःपुन्येन करणान्नेतरच्छरणं मुने ॥ ६उ.।६७।२३

(विद्याधरी श्रीवसिष्ठांना म्हणते) हे मुने, (लौकिक शिल्प अथवा वैदिक विद्या) ही इष्ट गोष्ट प्राप्त व्हावी अशी इच्छा करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस त्या त्या विद्यांच्या गुरूंनीं सांगितल्याप्रमाणें पुनः पुनः त्याचा अभ्यास करणें या वांचून दुसरें साधन नाहीं.

९६ इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः ।
गत्वा निरौषधं स्थानं सरुजः किं करिष्यति ॥
६उ.।१०३।५१

येथें असतांनाच पुढच्या नरकव्याधीची चिकित्सा केली पाहिजे. औषध मिळणार नाहीं अशा ठिकाणीं गेल्यावर रोगग्रस्त मनुष्य काय करणार ?

९७ ईप्सितावेदनाख्यात्तु मनःप्रशमनादृते ।
गुरूपदेशशास्त्रार्थमन्त्राद्या युक्तयस्तृणम् ॥३।१११।१४

इष्टवस्तूविषयीं वैराग्य उत्पन्न होऊन मन शांत झाल्याशिवाय गुरूपदेश, शास्त्रार्थ, मंत्र इत्यादि युक्त्या व्यर्थ होत.

९८ ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव वा ।
स सदैव पराधीनः पशुरेव न संशयः ॥ २।६।२७

केवळ ईश्वरानें प्रेरणा केल्यामुळें मनुष्य स्वर्गाला किंवा नरकाला जातो, असें ज्याला वाटतें, असा मनुष्य नेहमीं पराधीनच राहणार; व असला मनुष्य निःसंशय पशु होय.

९९ ईश्वरो न महाबुद्धे दूरे न च सुदुर्लभः ।
महाबोधमयैकात्मा स्वात्मैव परमेश्वरः ॥ ६उ.।४८।२२

(श्रीवसिष्ठ रामाला म्हणतात) हे महाबुद्धे, ईश्वर दूर नाहीं, तो अतिशय दुर्लभही नाहीं. परमेश्वर ज्ञानस्वरूप, एकरूप असून स्वतःचा आत्माच आहे.

१०० उत्कन्धरो विततनिर्मलचारुपक्षो
हंसोऽयमत्र नभसीति जनैः प्रतीतः ।
गृह्णाति पल्वलजलाच्छफरीं यदासौ
ज्ञातस्तदा खलु बकोऽयमितीह लोकैः ॥
६उ.।११८।५

आकाशांतून जात असतांना वर उंच केलेली मान व पसरलेले शुभ्र सुंदर पंख यांवरून 'हा हंसच असावा,' असें प्रथम लोकांना वाटलें; परंतु पुढें जेव्हां डबक्यांतील पाण्यांतून मासे गट्ट करीत आहे असें दृष्टीस पडलें, तेव्हां 'हा बगळा आहे' अशी लोकांची खातरी झाली. (बाह्य आकारावरून जरी एखाद्याची बरोबर ओळख न पटली, तरी त्याचें आचरण पाहिल्यावर ती सहज पटते.)

१०१ उत्थितानुत्थितानेतानिन्द्रियाहीन्पुनःपुनः ।
हन्याद्विवेकदण्डेन वज्रेणेव हरिर्गिरीन् ॥ ५।८।१७

इंद्र आपल्या वज्रानें पर्वतांचें चूर्ण करून टाकितो, त्याप्रमाणें इंद्रियरूपी सर्पांनीं आपलीं डोकीं वर केलेलीं असोत किंवा नसोत, तीं विवेकरूपी दंडानें पुन्हां पुन्हां फोडून टाकावीं.)

१०२ उत्सवादपि नीचानां कलहोऽपि सुखायते ॥३।७०।७६

नीचवृत्तीच्या लोकांना आनंदोत्सवापेक्षांही कलहच अधिक प्रिय असतो.

१०३ उदारगुणयुक्ता ये विहरन्तीह देहिनः ।
धरातलेन्दवः सङ्गाद्भृशं शीतलयन्ति ते ॥३।७७।३०

जे उदार व गुणवान् पुरुष या जगांत विहार करतात, ते आपल्या सहवासानें सर्व लोकांना शीतलता आणि आल्हाद देणारे पृथ्वीवरील दुसरे चंद्रच होत.

१०४ उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनम् ।
ज्ञप्तेस्तु कारणं शुद्धा शिष्यप्रज्ञैव राघव ॥ ६।८३।१३

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे राघवा, उपदेश करणें हें केवळ शास्त्रीय व्यवस्थेचें परिपालन करणें आहे. पण ज्ञानाचें कारण केवळ शिष्याची शुद्ध बुद्धिच आहे.

१०५ उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।
तथैव ज्ञानकर्मभ्यां जायते परमं पदम् ॥ १।१।७

पक्ष्यांना आकाशांत संचार करण्याला ज्याप्रमाणें दोन पंखांची गरज असते, त्याप्रमाणें कर्म आणि ज्ञान या दोन साधनांच्या योगानें मोक्षरूपी परमपदाची प्राप्ति होते.

१०६ उह्यन्ते वारणा यत्र तत्रोर्णायुषु का कथा ॥६उ.।६८।३७

हत्तीसारखे मोठे मोठे प्राणीही ज्या प्रवाहांतून वाहत जातात, तेथें क्षुद्र मेंढ्यांची काय कथा !

१०७ ऊर्ध्ववाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति तत् ।
असंकल्पः परं श्रेयः स किमन्तर्न भाव्यते ॥६।१२६।९४

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) मी हात वर करून मोठ्यानें ओरडत आहें पण माझ्या आक्रोशाकडे कोणी लक्ष देत नाहीं. विषयसंकल्पाचा त्याग केल्यानें मोक्षप्राप्ति होईल, ही गोष्ट लोक अंतःकरणांत कां ठसवून घेत नाहींत ?

१०८ एतया तदलं मेऽस्तु तुच्छया पूर्वचिन्तया ।
पौरुषं याति साफल्यं वर्तमानचिकित्सया ॥५।२५।१६

(बलि म्हणतो) गत गोष्टीबद्दल शोक करण्यांत काय अर्थ आहे ? वर्तमानकाळीं कोणती गोष्ट कर्तव्य आहे. याचा विचार केल्यानें पुरुषप्रयत्न सफळ होतो.

१०९ एतावति धरणितले
सुभगास्ते साधुचेतनाः पुरुषाः ।
पुरुषकलासु च गण्या
न जिता ये चेतसा स्वेन ॥ ४।२३।६०

या पृथ्वीवर तेच भाग्यवान्, साधु, खरे पुरुष, आणि कलावान् होत कीं, ज्यांना त्यांच्या चित्तानें जिंकून त्यांच्यावर आपला पगडा बसविला नाहीं.

११० एतावतैव देवेशः परमात्मावगम्यते ।
काष्ठलोष्टसमत्वेन देहो यदवलोक्यते ॥ ५।६४।४४

देह हा काष्ठ व ढेकूळ यांच्या सारखा जड आहे ही गोष्ट मनांत निरंतर वागवीत जाणें हाच देवश्रेष्ठ परमात्म्याच्या ज्ञानाचा उपाय आहे.

१११ एतावदेव बोधस्य
बोधत्वं यद्वितृष्णता ।
पाण्डित्यं नाम तन्मौर्ख्यं
यत्र नास्ति वितृष्णता ॥६उ.।१९४।३४

हेंच खरें ज्ञान कीं, ज्याच्या योगानें विषयलालसा नाहींशी होईल. ज्याच्यायोगानें विषयतृष्णा नाहींशी होत नाहीं असें पांडित्य म्हणजे केवळ मूर्खत्वच होय.

११२ कपर्दकार्धलाभेन कृपणो बहु मन्यते ॥ ३।७०।७७

एखाद्या कृपणाच्या हातीं एखादी फुटकी कवडी लागली, तरी तेवढ्यामुळें त्याला एखादा मोठा निधि सांपडल्यासारखा आनंद होतो (अशा रीतीनें प्राण्यांच्या अहंकाराचा चमत्कार खरोखर दुर्निवार आहे.)

११३ कवलयति नरकनिकरं
परिहरति मृणालिकां ध्वाङ्क्षः ।
यदतोऽस्तु मा स्मयस्ते
स्वभ्यस्तं सर्वदा स्वदते ॥ ६उ.।११६।६४

(एकजण मित्राला म्हणतो) कावळा कमलतंतु सोडून घाणेरडे पदार्थ खातो, यांत आश्चर्य नाहीं; कारण रोजच्या सवयीनें निंद्य पदार्थही स्वादिष्ट वाटूं लागतात.

११४ कान्तावियोगजातेन हृदि दुःस्पर्शवह्निना ।
यौवने दह्यते जन्तुस्तरुर्दावाग्निना यथा ॥ १।२०।१७

तारुण्यांत स्त्रीचा वियोग झाला म्हणजे, स्पर्श करण्यास कठीण अशा शोकरूपी अग्नीनें मनुष्याचें अंतःकरण वणव्यानें जळणाऱ्या वृक्षाप्रमाणें जळून जातें.

११५ कामनाम्ना किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसाम् ।
नार्यो नरविहङ्गानामङ्गबन्धनवागुराः ॥ १।२१।१८

मोहित झालें आहे अंतःकरण ज्यांचें अशा पुरुषरूपी पक्ष्यांना पकडण्यासाठीं कामरूपी भिल्लानें तरुण स्त्रिया हें एक अवयव बांधून टाकणारें जाळें पसरून ठेविलें आहे.

११६ कारणेन विना कार्यं न च नामोपपद्यते॥६उ.।५७।१३

कारणावांचून कार्य संभवतच नाहीं.

११७ कार्यमण्वपि काले तु कृतमेत्युपकारताम् ।
महदप्युपकारोऽपि रिक्ततामेत्यकालतः ॥ १।७।२६

योग्यवेळीं एखाद्याचें लहानसें काम केलें तरी तो मनुष्य आभारी होतो; परंतु वेळ निघून गेल्यावर कितीही मोठा उपकार केला तरी फुकट जातो.

११८ कालः कवलनैकान्तमतिरक्ति गिरन्नपि ।
अनन्तैरपि लोकौघैर्नायं तृप्तो महाशनः ॥ १।२३।१०

काळ हा सर्वांना खाऊन टाकण्यांत अगदीं दंग झालेला आहे. तो एकाच वेळीं अनेकांचा सहार करीत असतो. तो इतका अधाशी आहे कीं, अगणित लोकांचा संहार करूनही त्याची तृप्ति होत नाहीं. (तोंडांत घास असतांना आणखी खातच असतो.)

११९ कालविद्भिर्विनिर्णीतं पाण्डित्यं यस्य राघव ।
अनध्यापित एवासौ तज्ज्ञश्चेदैवमुत्तमम् ॥ २।८।१९

(श्रीवासिष्ठ म्हणतात) हे राघवा, एखादा मनुष्य पंडित होणार, असें ज्योतिष्यानें भाकीत केलें, परंतु अध्ययन न करतां असा मनुष्य विद्वान् होऊं शकेल, तर दैव बलिष्ठ आहे असें म्हणतां येईल.

१२० कालविद्भिर्विनिर्णीता यस्यातिचिरजीविता ।
स चेज्जीवति संछिन्नशिरास्तद्दैवमुत्तमम् ॥ २।८।१८

एखादा मनुष्य पुष्कळ दिवस जगणार असें ज्योतिष्यानें सांगितलें आणि अशा स्थितींत त्या मनुष्याचें डोकें उडविलें असतांही तो जगला, तर मात्र दैव समर्थ आहे, असें म्हणतां येईल.

१२१ कालः सर्वंकषो ह्ययम् ॥ ६उ.।१४०।५

काल हा सर्वांचाच नाश करणारा आहे.

१२२ किं दूरं व्यवसायिनाम् ॥ ३।२९।३८

उद्योग करणाऱ्या लोकांना मिळविण्यास कठीण असें या जगांत काय आहे ?

१२३ कुटिला कोमलस्पर्शा विषवैषम्यशंसिनी ।
दशत्यपि मनाक्स्पृष्टा तृष्णा कृष्णेव भोगिनी ॥
१।१७।१७

विषयतृष्णा ही कुटिल असून तिचा स्पर्श आरंभीं मोठा गोड वाटतो, परंतु परिणामीं ती विषाप्रमाणें घात करिते. एखाद्या काळ्या नागिणीला जरा स्पर्श होतांच ती डसते, त्याप्रमाणें तृष्णेला स्पर्श केल्याबरोबर ती मनुष्याला मूढ बनविते.

१२४ कुरङ्गालिपतङ्गेभमीनास्त्वेकैकशो हताः ।
सर्वैर्युक्तैरनर्थैस्तु व्याप्तस्याज्ञ कुतः सुखम् ॥ ५।५२।२१

(उद्दालक मुनि अज्ञ चित्ताला बोध करितात) शब्दस्पर्शादि विषय इतके अनर्थकारक आहेत कीं, एकेका विषयामध्यें आसक्त होणारे हरिण, भ्रमर, पतंग, हत्ती आणि मासा हे जीव घात करून घेतात. मग पांचही विषयामध्यें रममाण होणाऱ्या मनुष्यावर सर्व तऱ्हेचे अनर्थ कोसळतील यांत नवल काय ? त्याला कोठून सुख मिळणार ?

१२५ कृच्छ्रेषु दूरास्तविषादमोहाः
स्वास्थ्येषु नोत्सिक्तमनोभिरामाः ।
सुदुर्लभाः संप्रति सुन्दरीभि-
रनाहतान्तःकरणा महान्तः ॥ १।२७।८

विपत्तीमध्यें ज्यांना विषाद वाटत नाहीं व मोह पडत नाहीं आणि संपत्ति प्राप्त झाली असतां जे गर्वानें फुगून जात नाहींत; तसेंच सुंदर स्त्रिया पाहून ज्यांच्या अंतःकरणांत मुळींच विकार उत्पन्न होत नाहीं असे महात्मे सांप्रतकाळीं फारच दुर्मिळ आहेत.

१२६ केनापदि विचार्यन्ते वर्णधर्मकुलक्रमाः ॥३।१०६।५२

आपत्तीमध्यें सांपडलेला मनुष्य आपला वर्ण, धर्म किंवा आपली कुलपरंपरा ह्यांचा विचार कधीं तरी करतो का ?

१२७ केवलात्कर्मणो ज्ञानान्न हि मोक्षोऽभिजायते ।
किं तूभाभ्यां भवन्मोक्षः साधनं तूभयं विदुः ॥ १।१।८

केवळ कर्मानें किंवा केवळ ज्ञानानें मोक्ष साध्य होत नाहीं. तर कर्म आणि ज्ञान हीं दोन्ही मोक्षाचीं साधनें आहेत.

१२८ कोकिलः काकसंघातैः समवर्णाननाकृतिः ।
गदितैर्व्यक्ततामेति सभायामिव पण्डितः ॥
६उ.।११६।७३

कावळ्यांच्या समूहांत असलेला कोकीळ पक्षी हा वर्ण, मुख व आकृति यांच्यामध्यें साम्य असल्यामुळें जरी ओळखूं आला नाहीं, तरी ज्याप्रमाणें पंडित कोण आहे हें सभेंतील भाषणावरून समजतें, त्याप्रमाणें मधुर शब्दांवरून कोकीळ पक्षी सहज ओळखूं येतो.

१२९ को न गृह्णाति मूढोऽपि
वाक्यं युक्तिसमन्वितम् ॥ ६उ.।१८३।२२

ज्या भाषणांत कांहींतरी युक्ति आहे, असें भाषण मूर्ख मनुष्य देखील मानीत असतो.

१३० को नाम परिपृच्छन्तं विनीतं वञ्चयेत्पुमान् ॥६।८५।८४

नम्रतेनें प्रश्न करणाराला कोणता बरें पुरुष फसवील?

१३१ कोपं विषादकलनां विततं च हर्षं
नाल्पेन कारणवशेन वहन्ति सन्तः ॥ १।५।१५

सत्पुरुषांना अल्प कारणावरून क्रोध, खेद किंवा हर्ष कधींही उत्पन्न होत नाहीं.

१३२ कोऽहं कथमयं दोषः संसाराख्य उपागतः ।
न्यायेनेति परामर्शो विचार इति कथ्यते ॥ २।१४।५०

माझें खरें स्वरूप काय व हा संसाररूपी दोष (आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं) कसा उत्पन्न झाला, इत्यादि प्रश्नांचें शास्त्रानें सांगितलेल्या मार्गानें चिंतन करणें यालाच विचार असें म्हणतात.

१३३ क्षणमानन्दितामेति क्षणमेति विषादिताम् ।
क्षणं सौम्यत्वमायाति सर्वस्मिन्नटवन्मनः ॥ १।२८।३८

मनाची स्थिति एकाद्या नटाप्रमाणें क्षणांत आनंदाची तर क्षणांत खिन्नतेची व क्षणांत सौम्यतेची दिसून येते.

१३४ क्षणमायाति पातालं क्षणं याति नभःस्थलम् ।
क्षणं भ्रमति दिक्कुञ्जे तृष्णा हृत्पद्मषट्पदी ॥१।१७।३१

तृष्णा ही क्षणामध्यें पाताळांत जाते, व क्षणामध्यें आकाशांत गमन करते अशा रीतीनें तृष्णा ही हृदयरूपी कमळावरील भ्रमरी असून दिशारूपी कुंजामध्यें भ्रमण करीत असते.

१३५ गम्भीराणि प्रसन्नानि साधुचेतःसरांसि हि ६उ.।२३।३५

साधूंचीं अन्तःकरणरूपी सरोवरें खोल व स्वच्छ असतात.

१३६ गुणं ममेमं जानातु जनः पूजां करोतु मे ।
इत्यहंकारिणामीहा न तु तन्मुक्तचेतसाम् ॥
६उ.।१०२।३१

माझा हा गुण लोकांना कळावा, त्यांनीं माझा सत्कार करावा, ही इच्छा अहंकार असलेल्या लोकांना असते. मुक्त झालेल्यांना अशी इच्छा मुळींच नसते.

१३७ गुणवति जने बद्धाशानां श्रमोऽपि सुखावहः ॥
६उ.।११८।२६

गुणी मनुष्याच्या आशेवर राहून श्रम पडले तरी ते सुखावह होतात.

१३८ गुणैः कतिपयैरेव बहुदोषोऽपि कस्यचित् ।
उपादेयो भवत्येव शौर्यसंतोषभक्तिभिः॥६उ.।११६।५५

पुष्कळ दोष असलेल्याही मनुष्याला त्याच्या आंगच्या शौर्य, संतोष, स्वामिनिष्ठा इत्यादि कांहीं (थोड्याशा) गुणांमुळेंच एखादा मनुष्य पदरीं बाळगितो.

१३९ गुरुश्चेदुद्धरत्यज्ञमात्मीयात्पौरुषादृते ।
उष्ट्रं दान्तं बलीवर्दं तत्कस्मान्नोद्धरत्यसौ ॥ ५।४३।२६

शिष्यानें स्वतः प्रयत्न केला नसतांही जर गुरु त्याचा अज्ञानांतून उद्धार करूं शकला असता, तर वठणीस आणलेल्या उंट, बैल इत्यादि जनावरांनासुद्धां त्या गुरूनें आत्मज्ञानी केलें असतें.

१४० गेहमेवोपशान्तस्य विजनं दूरकाननम् ।
अशान्तस्याप्यरण्यानी विजना सजना पुरी ६उ.।३।३८

शांत पुरुषाला त्याचें घरच निर्जन अरण्य आहे. पण शांत नसलेल्या पुरुषाला निर्जन अरण्यही लोकांनीं गजबजून गेलेलें नगर आहे.

१४१ गोरर्थे ब्राह्मणस्यार्थे मित्रस्यार्थे च सन्मते ।
शरणागतयत्नेन स मृतः स्वर्गभूषणम् ॥ ३।३१।२८

(श्रीवसिष्ठ रामाला म्हणतात) हे सन्मते, गाई, ब्राह्मण, मित्र आणि शरण आलेला यांच्या रक्षणासाठीं लढत असतां, जो वीर पुरुष आपला देह धारातीर्थीं अर्पण करतो, तो स्वर्गलोकाला खरोखर अलंकृतच करतो.

१४२ चन्द्रांशव इवोत्सार्य तमांस्यमृतनिर्मलाः ।
अन्तः शीतलयन्त्येता महतामला गिरः ॥ ५।४।४

महात्म्यांची वाणी चंद्रकिरणासारखी निर्मळ, शीतळ आणि अमृतमय असून मोहांधकार नष्ट करणारी व अंतःकरणाला सुख देणारी असते.

१४३ चित्तमिन्द्रियसेनाया नायकं तज्जयाजयः ।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः ॥६उ.।१६३।६

इंद्रियरूपी सेनेचा अधिपति चित्त आहे. या चित्ताला जिंकलें असतां इंद्रियें जिंकलीं जातात. पायांत जोडे घातलेल्या मनुष्याला सर्व पृथ्वी चामड्यानें आच्छादिल्यासारखीच आहे. (जोडे घालून पाय झांकले म्हणजे पृथ्वीवरील सर्व कांट्यांचें निवारण झालेंच, त्याप्रमाणें एका चित्ताला जिंकल्यानें सर्व इंद्रियांना जिंकल्यासारखेंच होतें.)

१४४ चित्रसंगरयुद्धस्य सैन्यस्याक्षुब्धता यथा ।
तथैव समता ज्ञस्य व्यवहारवतोऽपि च ॥ ६उ.।३०।५

चित्रांतील समरांगणांत युद्ध करीत असलेलें सैन्य निश्चेष्ट असतें, त्याप्रमाणें ज्ञानी पुरुष व्यवहार करीत असतांही आंतून निश्चळ असतो.

१४५ चित्रामृतं नामृतमेव विद्धि
चित्रानलं नानलमेव विद्धि ।
चित्राङ्गना नूनमनङ्गनेति
वाचा विवेकस्त्वविवेक एव ॥ ४।१८।६९

(श्रीवसिष्ठ रामाला म्हणतात) चित्रांतील अमृत खरें अमृत नव्हे, चित्रांतील अग्नि हा खरा अग्नि नव्हे, आणि चित्रांतील स्त्री ही खरी स्त्री नव्हे, त्याप्रमाणें केवळ बोलण्यांतील विवेक म्हणजे खरा विवेक नव्हे, तर तो अविवेकच होय.

१४६ चिन्तनेनैधते चिन्ता त्विन्धनेनेव पावकः ।
नश्यत्यचिन्तनेनैव विनेन्धनमिवानलः ॥ ५।२१।६

ज्याप्रमाणें अग्नीमध्यें इंधन टाकीत गेल्यास तो एकसारखा वाढत जातो, त्याप्रमाणें विषयांचें चिंतन करीत गेल्यानें चिंता वाढूं लागते; परंतु इंधनें टाकण्याचें बंद केल्यास अग्नि आपोआप विझून जातो, त्याप्रमाणें विषयांचें चिंतन थांबविलें म्हणजे चिंतेचाही नाश होतो.

१४७ चिन्तामणिरियं प्रज्ञा हृत्कोशस्था विवेकिनः ।
फलं कल्पलतेवैषा चिन्तितं संप्रयच्छति ॥ ५।१२।३४

विचारी पुरुषांच्या हृदयकोशांत असलेली बुद्धि हा चिंतामणिच आहे. अथवा चिंतिलेलें फळ देणारी ती एक कल्पलताच आहे.

१४८ जगद्दृश्यं तु यद्यस्ति न शाम्यत्येव कस्यचित् ।
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः॥३।१।२६

दृश्य जग जर खरोखरच असेल तर त्याचा कोणत्याही वस्तूमध्यें लय होणें शक्य नाहीं. कारण जें नाहीं तें आहेसें होत नाहीं, व जें आहे तें नाहींसें होत नाहीं.

१४९ जडः क इव वा नाम गुणागुणमपेक्षते ॥ ३।७०।६२

मूर्ख मनुष्याच्या ठिकाणीं गुण आणि अवगुण यांचें तारतम्य बेताचेंच असतें.

१५० जडत्वान्निःस्वरूपत्वात्सर्वदैव मृतं मनः ।
मृतेन मार्यते लोकश्चित्रेयं मौर्ख्यचक्रिका॥५।१३।१००

मन हें जड आणि निःस्वरूप असल्यामुळें सर्वदा मेलेलेंच आहे परंतु या मृत मनाकडून अनेक लोक मारले जातात, ही मूर्खपरंपरा विचित्रच म्हणावयाची.

१५१ जडेन मूकेनान्धेन निहतो मनसापि यः ।
मन्ये स दह्यते मूढः पूर्णचन्द्रमरीचिभिः॥५।१३।१०३

जड, मूढ आणि अंध अशा मनाकडून जो मारला जातो, असा मूढ पुरुष पूर्ण चंद्राच्या शीतळ किरणांनीं सुद्धां जाळला जाण्याला काय हरकत आहे ?

१५२ जडो देहो मनश्चात्र न जडं नाजडं विदुः॥ ३।११०।१३

देह हा केवळ जड आहे, परंतु मन हें धड जडही नाहीं, आणि चेतनही नाहीं.

१५३ जन्मान्तरशताभ्यस्ता राम संसारसंस्थितिः ।
सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ५।९२।२३

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे रामा, संसारस्थितीचा अभ्यास मागील शेंकडों जन्मांत झालेला आहे, त्यामुळें दीर्घ काळ साधनांचा अभ्यास केल्यावांचून संसारास्थिति क्षीण होणार नाहीं.

१५४ जयन्ति ते महाशूराः साधवो यैर्विनिर्जितम् ।
अविद्यामेदुरोल्लासैः स्वमनो विषयोन्मुखम् ॥ ४।३५।१

अविद्येच्या योगानें विलक्षण रीतीनें उल्लास पावणारें आणि विषयोन्मुख होणारें स्वतःचें मन ज्यांनीं जिंकलें अशा महाशूर सत्पुरुषांचा जयजयकार असो.

१५५ जराकुसुमितं देहद्रुमं दृष्ट्वैव दूरतः ।
अध्यापतति वेगेन मुने मरणमर्कटः ॥ १।२२।१६

(राम विश्वामित्रांना म्हणतो) हे मुने, देहरूपी वृक्ष म्हातारपणामुळें फुलला आहे असें दुरून दृष्टीस पडतांच मरणरूपी माकड त्यावर जोरानें झडप घालतें.

१५६ जरा जगत्यामजिता जनानां
सर्वैषणास्तात तिरस्करोति ॥ १।२२।३८

(राम विश्वामित्रांना म्हणतो) हे तात, म्हातारपण हें अजिंक्य आहे, तें मनुष्यांच्या सर्व इच्छांना न जुमानतां त्यांच्यावर आपला पगडा बसवितें.

१५७ जरामार्जारिका भुङ्क्ते यौवनाखुं तथोद्धता ।
परमुल्लासमायाति शरीरामिषगर्धिनी ॥ १।२२।२५

जरा ही उद्धट मांजरी असून ती तारुण्यरूपी उंदीर गट्ट करून टाकते आणि शरीररूपी भक्ष्य भक्षण करण्यास अगदीं टपून बसलेली असते.

१५८ जरासुधालेपसिते शरीरान्तःपुरान्तरे ।
अशक्तिरार्तिरापच्च तिष्ठन्ति सुखमङ्गनाः ॥ १।२२।३६

जरारूपी चुन्याचा लेप दिल्यामुळें शरीररूपी अन्तःपुर फटफटीत दिसूं लागलें, म्हणजे अशक्तता, पीडा व आपत्ति ह्या स्त्रिया त्या अंतःपुरांत आनंदानें राहूं लागतात.

१५९ जलमेव यथाम्भोधिर्न तरङ्गादिकं पृथक् ।
आत्मैवेदं तथा सर्वं न भूतोयादिकं पृथक् ॥५।७१।१४

समुद्र म्हणजे पाणीच असून लाटा पाण्याहून निराळ्या नसतात, त्याप्रमाणें हें सर्व जग तत्त्वतः आत्माच असून पृथ्वी, उदक इत्यादि भूतें आत्म्याहून भिन्न नाहींत.

१६० जले जलचरव्यूहान् सूक्ष्मान्स्थूलो निकृन्तति ।
ग्रासार्थं निर्दयो मत्स्यः कैवात्र परिदेवना ॥५।१४।२०

पाण्यांतील मोठा निर्दय मासा आपणापेक्षां लहान जलचर प्राण्यांना खाऊन टाकतो, या ठिकाणीं शोक तरी किती करणार ? (प्रबलांकडून दुर्बलांना पीडा व्हावयाची असा या सृष्टींतील नियमच आहे.)

१६१ जाग्रत्येव सुषुप्तस्थः कुरु कर्माणि राघव ।
अन्तः सर्वपरित्यागी बहिः कुरु यथागतम् ॥६।१२५।६

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे राघवा, जागृतीमध्यें सुषुप्तीमध्यें असल्याप्रमाणें राहून कर्में करीत जा. आंतून सर्वांचा परित्याग कर, पण बाहेर प्राप्त झालेला व्यवहार करण्यास चुकूं नकोस.

१६२ जायते जीव्यते पश्चादवश्यं च विनश्यति ॥ ४।४८।२५

उत्पन्न होऊन जगणें, हें जसें सृष्टींतील एक कार्य आहे, तसेंच शेवटीं मरणें हेंही एक अवश्य कार्य होय.

१६३ जायते दर्शनादेव मैत्री विशदचेतसाम् ॥ ३।७८।३५

मोकळ्या मनाचीं माणसें एकमेकांना भेटतां क्षणीं त्यांची परस्पर मैत्री जमत असते.

१६४ जायन्ते च म्रियन्ते च शरीराणि शरीरिणाम् ।
पादपानां च पर्णानि का तत्र परिदेवना ॥६।३२।५०

झाडांना पानें येतात व पुढें गळून पडतात, त्याप्रमाणें प्राण्यांचीं शरीरें उत्पन्न होतात व पुढें नष्ट होतात, यांत दुःख कशाचें ?

१६५ जितेंन्द्रिया महासत्त्वा ये त एव नरा भुवि ।
शेषानहमिमान्मन्ये मांसयन्त्रगणांश्चलान् ॥६उ.।६।४२

(श्रीवसिष्ठ रामाला म्हणतात) ज्यांनीं इंद्रियें जिंकिलीं आहेत आणि ज्यांचें अंतःकरण थोर आहे, त्यांनाच या पृथ्वीवर खरोखर ' मनुष्यें ' असें म्हणतां येईल. बाकीचे लोक म्हणजे केवळ हालचाल करणारीं मांसाचीं यंत्रेंच होत असें मी समजतों.

१६६ जिते मनसि सर्वैव विजिता चेन्द्रियावलिः ।
शीर्यते च यथा तन्तौ दग्धे मौक्तिकमालिका ॥
३।११०।२५

दोरा जळतांच त्यांत ओंवलेले मोत्यांचे दाणे गळून पडतात, त्याप्रमाणें एक मन जिंकलें म्हणजे सर्व इंद्रियें जिंकलीं गेलीं असें समजावें.

१६७ जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
क्षीयते जीर्यते सर्वं तृष्णैवैका न जीर्यते ॥६उ.।९३।८६

वृद्ध झालेल्या प्राण्यांचे केस पिकतात, दांत पडतात, सर्व अवयव शिथिल होतात, पण एक तृष्णा मात्र तरुण राहते, ती कमी होत नाहीं.

१६८ जीवं विवेकिनमिहोपदिशन्ति तज्ज्ञा
नो बालमुद्धममसन्मयमार्यमुक्तम् ॥ ६।४१।५९

तत्वज्ञ लोक विवेकी जीवालाच उपदेश करितात. श्रेष्ठ लोकांनीं ज्याची उपेक्षा केली आहे, देहादिकांच्या ठिकाणीं जो आसक्त आहे अशा अत्यंत भ्रमिष्ट मूर्खाला ते उपदेश करीत नाहींत.

१६९ जीवितं गलति क्षिप्रं जलमञ्जलिना यथा ।
प्रवाह इव वाहिन्या गतं न विनिवर्तते ॥ ६उ.।९३।८९

ओंजळींत घेतलेलें पाणी ज्याप्रमाणें गळून जातें, त्याप्रमाणें प्रत्येक क्षणाला आयुष्य कमी होत जातें. नदीचा पुढें गेलेला ओघ जसा मागें येत नाहीं, तसें गेलेलें आयुष्य परत येत नाहीं.

१७० जेतुमन्यं कृतोत्साहैः पुरुषैरिह पण्डितैः ।
पूर्वं हृदयशत्रुत्वाज्जेतव्यानीन्द्रियाण्यलम् ॥ ४।२३।५९

दुसऱ्यांना जिंकण्याची हाव धरणाऱ्या सुज्ञ पुरुषांनीं प्रथम आपल्या हृदयाच्या शत्रुभूत असलेल्या इंद्रियांना जिंकावें.

१७१ ज्ञातज्ञेयस्य मनसो नूनमेतद्धि लक्षणम् ।
न स्वदन्ते समग्राणि भोगवृन्दानि यत्पुनः ॥ २।२।३

ज्ञेय तत्त्व जाणल्याची म्हणजे परब्रह्मसाक्षात्कार झाल्याची हीच खूण आहे कीं, त्या स्थितीनंतर सर्व तऱ्हांच्या विषयोपभोगांबद्दल कायमचा वीट येऊन जातो.

१७२ ज्ञानं हि परमं श्रेयः ॥ ६।८७।१६

ज्ञान हेंच परमश्रेष्ठ आहे.

१७३ ज्ञानवानेव सुखवान् ज्ञानवानेव जीवति ।
ज्ञानवानेव बलवांस्तस्माज्ज्ञानमयो भव ॥ ५।९२।४९

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात हे रामा,) जो ज्ञानी असतो, तोच खरा सुखी, तोच खरा जिवंत, आणि तोच खरा बलवान् असतो; म्हणून तूं ज्ञानी हो.

१७४ ज्ञानाद्विषयवैरस्यं स समाधिर्हि नेतरः ॥ ६उ.।४६।१५

ज्ञानामुळें विषयांची आवड नाहींशी होणें, हीच समाधि होय. इतर कारणांमुळें विषय नावडणें ही समाधि नव्हे.

१७५ ज्ञानिनैव सदा भाव्यं राम न ज्ञानबन्धुना ।
अज्ञातारं वरं मन्ये न पुनर्ज्ञानबन्धुताम् ॥ ६उ.।२१।१

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे रामा, प्रत्येकानें ज्ञानी व्हावें पण ज्ञानाच्या योगानें यथेष्ट आचरण करणारा ज्ञानबंधु होऊं नये. अशा ज्ञानबंधूपेक्षां मुळींच ज्ञान नसलेला बरा; असें मी समजतों.

१७६ तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।
एतदेकपरत्वं च तदभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ ३।२२।२४

श्रवणाच्या योगानें समजलेलें तत्त्व बुद्धीमध्यें आरूढ व्हावें, अशा दृष्टीनें त्याचें निरंतर चिंतन करणें, ज्ञात्या पुरुषांशीं संवाद करणें, समान अधिकाऱ्यांनीं तें तत्त्व एकमेकांना सांगून त्यासंबंधानें परस्परांना बोध करून देणें आणि अखंड तदाकार वृत्ति राखण्याचा प्रयत्न करणें, याला ज्ञाते पुरुष अभ्यास असें म्हणतात.

१७७ तडित्सु शरदभ्रेषु गन्धर्वनगरेषु च ।
स्थैर्य येन विनिर्णीतं स विश्वसितु विग्रहे ॥१।१८।६१

आकाशांतील वीज, शरद्ऋतूमधील मेघ आणि गंधर्वनगर हीं सर्व स्थिर आहेत, असें ज्याला वाटत असेल त्यानें देहाच्या शाश्वतीविषयीं खुशाल विश्वास बाळगावा.

१७८ तपसैवं महोग्रेण यद्दुरापं तदाप्यते ॥ ३।६८।१४

मिळविण्यास कठीण अशी कोणतीही वस्तु मोठ्या उग्र तपानें प्राप्त होते.

१७९ तरङ्गं प्रतिबिम्बेन्दुं तडित्पुञ्जं नभोऽम्बुजम् ।
ग्रहीतुमास्थां बध्नामि नत्वायुषि हतास्थितौ ॥ १।१४।७

(राम विश्वामित्रांना म्हणतो) पाण्यावरील लाटा, चंद्राचें प्रतिबिंब, विजेची चमक, आकाशांतील कमळें हीं मला पकडतां येतील. परंतु चंचल आयुष्यावर मला विश्वास ठेवतां येणार नाहीं.

१८० तर तारुण्यमस्तीदं यावत्ते तावदम्बुधेः ।
ननु संसारनाम्नोऽस्माद्बुद्ध्या नावा विशुद्धया ॥
६उ.।१६२।१९

(श्रीवसिष्ठ रामाला सांगतात) तारुण्य आहे तोंपर्यंतच 'शुद्धबुद्धि' या नौकेच्या योगानें संसारसागरांतून तरून जाण्याचा यत्न कर.

१८१ तरन्ति मातङ्गघटातरङ्गं
रणाम्बुधिं ये मयि ते न शूराः ।
शूरास्त एवेह मनस्तरङ्गं
देहेन्द्रियाम्भोधिमिमं तरन्ति ॥ १।२७।९

(राम विश्वामित्रांना म्हणतो) ज्या रणरूपी समुद्रामध्यें शेंकडों हत्तींचे कळप तरंगाप्रमाणें दिसत आहेत, असा समुद्र तरून जाणारे लोक खरे शूर, असें मी समजत नाहीं, तर खरे शूर योद्धे तेच कीं, जे मनोरूपी तरंगांनीं युक्त असलेल्या देहेंद्रियरूपी समुद्रांतून सुरक्षितपणें तरून जातात.

१८२ तरवोऽपि हि जीवन्ति जीवन्ति मृगपक्षिणः ।
स जीवति मनो यस्य मननेन न जीवति॥१।१४।११

जगांत वृक्ष किंवा पशुपक्षी जगतच आहेत, परंतु तें जगणें खरें नव्हे. तोच खरा जिवंत कीं, ज्याचें मन वासनाक्षयामुळें जिवंत नाहीं. किंवा तत्त्वबोधामुळें जो मनाला तुच्छ लेखतो.

१८३ ताडितस्य हि यः पश्चात्संमानः सोऽप्यनन्तकः ।
शालेर्ग्रीष्माभितप्तस्य कुसेकोऽप्यमृतायते ॥४।२३।५३

उन्हानें करपून गेलेल्या भाताच्या शेतावर थोडासा पाऊस पडला तरी त्याला ती अमृतवृष्टि वाटते, त्याप्रमाणें पुष्कळ काळपर्यंत निग्रह केलेल्या मनाला थोडासा मान दिला म्हणजे तें संतुष्ट होतें.

१८४ तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः
क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ ६उ.।१६३।५६

हेकेखोर लोक (जवळ असलेलें गंगोदक न पितां) ही आमच्या बापाची विहीर आहे, असें म्हणून तिचेंच खारट पाणी पितात.

१८५ तावदुत्तमतामेति पुमानपि दिवौकसाम् ।
कृपणैरिन्द्रियैर्यावत्तृणवन्नापकृष्यते ॥६उ.।६।४२

गवत जसें सहज ओढलें जातें, त्याप्रमाणें विषयासक्त होणारीं इंद्रियें जोंपर्यंत मनुष्याला आकर्षण करीत नाहींत, तोंपर्यंतच तो देवांना देखील मान्य होतो.

१८६ तावन्नयति संकोचं तृष्णा वै मानवाम्बुजम् ।
यावद्विवेकसूर्यस्य नोदिता विमला प्रभा ॥२।१३।२०

जोंपर्यंत विवेकरूपी सूर्याचा उदय होऊन त्याचा स्वच्छ प्रकाश सर्वत्र पसरला नाहीं, तोंपर्यंतच तृष्णा ही मनुष्यरूपी कमळाला संकुचित करते.

१८७ तिष्ठतस्तव कार्येषु मास्तु रागेषु रञ्जना ।
स्फटिकस्येव चित्राणि प्रतिबिम्बानि गृह्णतः ॥
३।११४।७६

(श्रीवसिष्ठ रामाला म्हणतात) स्फटिक मणि अनेक प्रकारच्या वस्तूंचीं प्रतिबिंबें ग्रहण करतो, परंतु तो त्या वस्तूंचे ठिकाणी आसक्त होत नाहीं; त्याप्रमाणें व्यवहारांत वावरत असतां मोह उत्पन्न करणाऱ्या विषयांच्या ठिकाणीं तुझें चित्त आसक्त न होवो.

१८८ तुच्छोऽप्यर्थोऽल्पसत्त्वानां
गच्छति प्रार्थनीयताम् ॥ ३।७०।३१

क्षुद्र अंतकरणाचे लोक नेहमीं क्षुद्र फळासाठींच धडपडत असतात.

१८९ तुल्यवर्णच्छदैः कृष्णः संगतैः किल कोकिलैः ।
केन विज्ञायते काकः स्वयं यदि न भाषते ॥
६उ.।११६।६६

कोकीळ पक्ष्यांप्रमाणेंच पंख, रंग हे असणारा कावळा त्या कोकिळांच्या बरोबर असतांना जोंपर्यंत स्वतःचा शब्द करीत नाहीं, तोंपर्यंत तो कोणाला ओळखूं येणार आहे ?

१९० ते पूज्यास्ते महात्मानस्त एव पुरुषा भुवि ।
ये सुखेन समुत्तीर्णाः साधो यौवनसंकटात् ॥१।२०।४१

(राम विश्वामित्रांना म्हणतो) हे साधो, जे पुरुष यौवनरूपी संकटांतून सुखानें तरून जातात, तेच पृथ्वीवर पूज्य, तेच महात्मे, आणि तेच खरे पुरुष होत.

१९१ ते महान्तो महाप्राज्ञा निमित्तेन विनैव हि ।
वैराग्यं जायते येषां तेषां ह्यमलमानसम् ॥ २।११।२४

ते महाबुद्धिमान् महात्मे खरोखरच धन्य होत कीं, ज्यांना निमित्ताशिवायच वैराग्य उत्पन्न होतें. कारण त्यांचें मन निर्मळ असतें.

१९२ त्यक्तावनेर्विटपिनो भूयः पत्राणि नो यथा ।
निर्वासनस्य जीवस्य पुनर्जन्मादि नो तथा ॥ ५।४८।५५

वृक्षाचीं मुळेंच तोडून टाकलीं म्हणजे त्याच्यावर पुन्हां पानें येत नाहींत, त्याप्रमाणें ज्याच्या वासना नाहींशा झालेल्या आहेत, अशा प्राण्याला पुनर्जन्मादि अवस्था प्राप्त होत नाहींत.

१९३ त्यजत्स्वात्मसुखं सौम्यं मनो विषयविद्रुतम् ।
अङ्कुशेनेव नागेन्द्रं विचारेण वशं नयेत् ॥ ४।२३।५१

हत्तीला अंकुशाच्या योगानें कह्यांत ठेवितात, त्याप्रमाणें शांति देणाऱ्या स्वात्मसुखाचा त्याग करून विषयसुखाच्या मागें धाव घेणाऱ्या मनाला विचाराच्या योगानें ताब्यांत ठेवावें.

१९४ त्यजन्त्युद्यममुद्युक्ता न स्वकर्माणि केचन ॥ ३।२।५

कोणीही उद्योगी पुरुष स्वकर्माचा त्याग (कधींही) करीत नाहींत.

१९५ त्यागो न युक्त इह कर्मसु नापि रागः ॥ ५।५।५४

प्राप्त कर्मांचा त्याग करणें व त्याविषयीं आसक्ति ठेवणें हीं दोन्ही युक्त नव्हत.

१९६ दासाः पुत्राः स्त्रियश्चैव बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
हसन्त्युन्मत्तकमिव नरं वार्धककम्पितम् ॥ १।२२।६

उन्मत्त मनुष्याकडे पाहून लोक हसतात, त्याप्रमाणें म्हातारपणीं मनुष्याचें शरीर कांपूं लागलें म्हणजे त्याचे नोकर चाकर, मुलगे, बायका, बंधु आणि मित्र त्याच्याकडे पाहून हसूं लागतात.

१९७ दीनो वासनया लोकः कृतान्तेनापकृष्यते ।
रज्ज्वेव बालेन खगो विवशो भृशमुच्छ्वसन् ४।२७।३४

जाळ्यांत किंवा फासांत सांपडून पराधीन झालेल्या व घाबरलेल्या पक्ष्याला एकादें लहान पोर दोरी धरून सहज ओढतें, त्याप्रमाणें वासनेच्या योगानें दीन झालेल्या मनुष्याला यम आपल्या फासांनीं ओढतो.

१९८ दीर्घसंसाररोगस्य विचारो हि महौषधम् ॥ २।१४।२

संसाररूपी दीर्घ रोगावर विचार हें रामबाण औषध आहे.

१९९ दुःखशोकमहाष्ठीलः कष्टकण्टकसंकटः ।
सहस्रशाखतां याति दारिद्र्यदृढशाल्मलिः ॥ ६।७।१९

दुःख व शोक या ज्याच्या मोठ्या बिया आहेत, कष्टरूपी कांट्यांनीं जो भरून गेला आहे, असा हा दारिद्र्यरूपी बळकट सावरीचा वृक्ष हजारों खांद्यांनीं विस्तार पावतो.

२०० दुःखानि मौर्ख्यविभवेन भवन्ति यानि
नैवापदो न च जरामरणेन तानि ॥ ६।८८।२७

आपत्ति, जरा व मरण यांच्या पासून जें दुःख होत नाहीं, तें दुःख मूर्खपणाच्या प्रभावानें भोगावें लागतें.

२०१ दुःखाद्यथा दुःखकाले हा कष्टमिति कथ्यते ।
हाकष्टशब्दपर्यायस्तथा हादैवमित्यपि ॥२।६।३

दुःखाचे वेळीं ' हाय हाय, केवढी दुःखाची गोष्ट ' असे उद्गार निघतात. या अर्थानेंच कधीं कधीं ' हाय हाय, हाय रे दैवा ' असेही उद्गार पर्यायानें निघतात.

२०२ दुःखितस्य निशा कल्पः सुखितस्यैव च क्षणः३।६०।२२

मनुष्य दुःखी कष्टी असला म्हणजे त्याला एक रात्र कल्पाप्रमाणें दीर्घ वाटते आणि सुखामध्यें कितीही काळ लोटला, तरी तो त्याला एक क्षणाप्रमाणेंच वाटतो.

२०३ दुरीहितं दुर्विहितं सर्वं सज्जनसूक्तयः ।
प्रमार्जयन्ति शीतांशोस्तमःकाण्डमिवाङ्गयः ॥ ५।४।७

ज्याप्रमाणें चंद्राचे किरण अंधकाराचा नाश करतात, त्याप्रमाणें सज्जनांचीं चांगलीं वचनें सर्व शारीरिक व मानसिक दोष दूर करतात.

२०४ दुरुत्तरा या विपदो दुःखकल्लोलसंकुलाः ।
तीर्यते प्रज्ञया ताभ्यो नावापद्भ्यो महामते ॥५।१२।२०

(श्रीवसिष्ठ रामाला म्हणतात) हे महामते, दुःखरूपी लाटांच्या योगानें भयंकर आणि दुस्तर भासणारी ती विपत्तिरूपी (नदी) प्रज्ञारूपी नौकेचा आश्रय केल्यानें सहज तरून जातां येते.

२०५ दुर्जनो येन तेनैव नाशितेनैति हृष्टताम् ॥ ३।७०।८२

कोणत्या तरी रीतीनें (दुसऱ्याचा) नाश झाला म्हणजे दुर्जनाला आनंद होत असतो.

२०६ दुःसाध्याः सिद्धिमायान्ति रिपवो यान्ति मित्रताम् ।
विषाण्यमृततां यान्ति संततास्यासयोगतः ॥

६उ.।६७।३३

सतत अभ्यासानें, मिळण्यास कठीण अशी कोणतीही वस्तू प्राप्त होते, शत्रु मित्र होतात आणि विष हें अमृताप्रमाणें होतें.

२०७ दुःसाध्यो वासनात्यागः सुमेरून्मूलनादपि॥५।९२।१०

मेरु पर्वत उपटून टाकण्यापेक्षांही वासनांचा त्याग करणें कठीण आहे.

२०८ दूरमुत्सहते राजा महासत्त्वो महापदि ।
अल्पसत्त्वो जनः शोचत्यल्पेऽपि हि परिक्षते ॥

६।१२७।४३

महाबलवान् राजा युद्धादिकांच्या मोठ्या आपत्तींत सांपडला, तरी साधनसंपन्न असल्यामुळें फार मोठा उत्साह धारण करतो. पण अल्प सामर्थ्य असलेला मनुष्य त्याची थोडीशी जरी हानि झाली तरी फार शोक करतो.

२०९ दृष्टान्तेन विना राम नापूर्वार्थोऽवबुध्यते ।
यथा दीपं विना रात्रौ भाण्डोपस्करणं गृहे॥२।१८।५१

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे रामा, ज्याप्रमाणें रात्रीच्या वेळीं दिव्याच्या प्रकाशाशिवाय घरांतील भांडीं वगैरे वस्तू दिसत नाहींत, त्याप्रमाणें दृष्टांताशिवाय अदृष्ट अर्थाचा बोध होत नाहीं.

२१० देहपादपसंस्थस्य हृदयालयगामिनः ।
तृष्णा चित्तखगस्येयं वागुरा परिकल्पिता ॥४।२७।३३

देहरूपी वृक्षावरील हृदयरूपी घरट्याकडे जाणाऱ्या चित्तरूपी पक्ष्याला पकडण्याकरितांच हें तृष्णारूपी जाळें जणूंकाय निर्माण करण्यांत आलें आहे.

२११ देहोऽहमिति या बुद्धिः सा संसारनिबन्धनी ।
न कदाचिदियं बुद्धिरादेया हि मुमुक्षुभिः ॥६।११८।८

'मी देह आहें,' अशी जी बुद्धि ती संसारांत जखडून टाकणारी आहे. यासाठीं मुमुक्षूंनीं त्या बुद्धीचा स्वीकार केव्हांही करूं नये.

२१२ दैन्यदारिद्र्यदुःखार्ता अप्यन्ये पुरुषोत्तमाः ।
पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेन्द्रतुल्यताम् ॥ २।५।२७

दैन्य, दारिद्र्य आणि दुःख यांनीं पीडलेले उत्तम पुरुष पूर्वी पुरुषप्रयत्नानेंच इंद्रपदाला पोचले आहेत.

२१३ दैवं संप्रेरयति मामिति दग्धधियां मुखम् ।
अदृष्टश्रेष्ठदृष्टीनां दृष्ट्वा लक्ष्मीर्निवर्तते ॥ २।५।२०

'मला दैव प्रेरणा करीत आहे' असें म्हणणाऱ्या लोकांची बुद्धि होरपळून गेली आहे, असें समजावें. ज्यांच्या दृष्टीला दैवच श्रेष्ठ आहे असें वाटतें, अशा लोकांचें तोंड दिसल्याबरोबर लक्ष्मी त्यांच्याकडे पाठ करिते.

२१४ दैवमेवेह चेत्कर्तृ पुंसः किमिव चेष्टया ।
स्नानदानासनोच्चारान्दैवमेव करिष्यति ॥ २।८।६

सर्व गोष्टी जर दैवानेंच होत असतील, तर मनुष्याला कांहीं हालचाल तरी करून काय करावयाचें आहे? तसें असेल तर स्नान, दान, बसणें, बोलणें दैवच करूं शकेल.

२१५ दैवात्तमिति मन्यन्ते ये हतास्ते कुबुद्धयः ॥ २।५।२९

कोणतीही गोष्ट दैवानें घडून येते, अशी ज्यांची भावना असते, त्या मंदबुद्धि लोकांचा (अखेरीस) नाश होतो.

२१६ दोषान्प्रसवति स्फारान्वासनावलिता मतिः ।
कीर्णकण्टकबीजा भूः कण्टकप्रसरं यथा ॥ ४।३५।६

कांटेरी झाडें तोडून टाकलीं, पण त्या झाडांचीं मुळें भूमींत तशींच कायम असलीं, तर त्यांची पुन्हां जोरानें वाढ होऊन सर्व भूमि कांट्यांनीं भरून जाते; त्याचप्रमाणें विषयांचा त्याग केला, तरी जोंपर्यंत अंतःकरणांत वासनाबीज शिल्लक आहे, तोंपर्यंत तें विषयांचें स्मरण करवून रागद्वेषादि दोष उत्पन्न केल्याशिवाय राहणार नाहीं.

२१७ द्विविधो भवति प्रष्टा तत्त्वज्ञोऽज्ञोऽथवापि च ।
अज्ञस्याज्ञतया देयो ज्ञस्य तु ज्ञतयोत्तरः ६उ.।२९।३२

तत्त्वज्ञ आणि अज्ञ असे दोन प्रकारचे प्रश्न करणारे असतात, तत्त्वज्ञाला तात्त्विक उत्तर दिलें पाहिजे आणि अज्ञ मनुष्याला त्याच्या सारखें सांगून शांत केलें पाहिजे.

२१८ द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थौ समासमौ ।
प्राक्तनश्चैहिकश्चैव शाम्यत्यत्रालपवीर्यवान् ॥ २।५।५

दोन एडके आपसांत लढूं लागले म्हणजे त्यांची कधीं बरोबरी होते किंवा एक अधिक बलिष्ठ असल्यास तो दुसऱ्याला जिंकतो, त्याचप्रमाणें पूर्वीचा व हल्लींचा प्रयत्न हे एकमेकांशीं लढत असतात. त्यामध्यें कमी सामर्थ्याचा असेल त्याला हार खावी लागते.

२१९ धीमन्तो न निषेवन्ते पर्यन्ते दुःखदां क्रियाम्॥५।५२।८

ज्या कृत्याचा परिणाम दुःखदायक होणार, असें कृत्य करण्याला विचारी लोक केव्हांच तयार होत नाहींत.

२२० धीरोऽप्यतिबहुज्ञोऽपि कुलजोऽपि महानपि ।
तृष्णया बध्यते जन्तुः सिंहः शृङ्खलया यथा ॥४।२७।३२

ज्याप्रमाणें सिंह शृंखलेनें बद्ध होतो त्याप्रमाणें मनुष्य कितीही धैर्यवान, पुष्कळ जाणणारा, कुलीन आणि मोठा असला तरी तृष्णेच्या जाळयांत सांपडून बद्ध होतो.

२२१ धीः सम्यग्योजिता पारमसम्यग्योजिताऽऽपदम् ।
नरं नयति संसारे भ्रमन्ती नौरिवार्णवे ॥ ५।१२।३६

बुद्धि चांगल्या रीतीनें योजिली तर मनुष्य संकटांतून पार पडतो, अयोग्य रीतीनें तिचा उपयोग केल्यास आपत्ति प्राप्त होते. ज्याप्रमाणें अशिक्षित नावाड्याची नौका समुद्रामध्यें गिरक्या खाते, त्याप्रमाणें मंदबुद्धि पुरुष या संसारसागरांत गटंगळ्या खात राहतो.

२२२ न कदाचन जायन्ते शीतांशोरुष्णरश्मयः ॥ १।९।३

चंद्राचे किरण कधींही उष्ण होत नाहींत.

२२३ न कारणं विना कार्यं भवतीत्युपपद्यते ॥६उ.।१७९।८

कारण असल्यावांचून कार्य होणें संभवत नाहीं.

२२४ न कालमतिवर्तन्ते महान्तः स्वेषु कर्मसु ॥ ५।१०।९

महात्मे आपल्या कर्तव्यकर्मांविषयीं केव्हांही कालातिक्रम होऊं देत नाहींत. (वेळच्यावेळीं कामें करतात.)

२२५ न किंचन फलं धत्ते स्वाभ्यासेन विना क्रिया २।१८।११

अभ्यास केल्याशिवाय कोणतेंच कृत्य फलरूप होत नाहीं.

२२६ न किंचिद्दीर्घसूत्राणां सिध्यत्यात्मक्षयादृते ॥ ३।७८।८

दीर्घसूत्री मनुष्य विलंब करून आपल्या कार्याचा नाश करून घेतात, यापेक्षां जास्त कांहीं त्यांच्या पदरांत पडत नाहीं.

२२७ न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी ।
मर्कटा इव नृत्यन्तो गौरीलास्यार्थिनं हरम्॥४।५७।५६

गौरीच्या नृत्याची इच्छा करणाऱ्या शंकरापुढें माकडें नाचूं लागलीं असतां त्याला त्याबद्दल प्रेम वाटणें शक्य नाहीं, त्याप्रमाणें या जगांतील कोणतीही वस्तु ज्ञानी पुरुषाचें चित्त आकर्षण करूं शकत नाहीं.

२२८ न क्षमन्ते महान्तोऽपि
पौनःपुन्येन दुष्क्रियाम् ॥ ५।३०।१२

वारंवार केलेल्या अपराधांची महात्मे देखील क्षमा करीत नाहींत.

२२९ नगर्यां दह्यमानायां भूषितायां तथोत्सवे ।
सम एव महीपालो जनको भूभृतां वरः॥६उ.।१९८।३१

राजधानीची मिथिलानगरी जळूं लागली किंवा उत्सवाचे वेळीं ती सुशोभित केली, तरी दोन्ही स्थितींत राजश्रेष्ठ जनकराजाची अंतःकरणाची समता कायम असे.

२३० न च निस्पन्दता लोके दृष्टेह शवतां विना ।
स्पन्दाच्च फलसंप्राप्तिस्तस्माद्दैवं निरर्थकम् ॥२।८।८

हालचाल ही फक्त प्रेतामध्येंच काय ती होत नाहीं; हालचाल केल्यानेंच फलपाप्ति होत असल्यामुळें दैव हें निरर्थक आहे.

२३१ न जातु ते विगण्यन्ते गणनासु गरीयसाम् ।
ये तरङ्गैस्तृणानीव ह्रियन्ते हर्षशोकयोः ॥६।१२७।५०

लाटांबरोबर गवत वाहत जातें त्याप्रमाणें जे हर्षशोकांच्या तडाक्यांत सांपडतात, त्यांची गणना श्रेष्ठ लोकांमध्यें होत नाहीं.

२३२ न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा क्वचित् ।
पौरुषेण प्रयत्नेन यन्नाप्नोति गुणान्वितः ॥ ४।६२।१९

या पृथ्वीवर, आकाशांत किंवा देवलोकांत अशी एकही वस्तू नाहीं कीं, जी प्रयत्न करणाऱ्या गुणवानाला साध्य होत नाहीं.

२३३ न तदस्ति विमोहाय यद्विविक्तस्य चेतसः ॥३।७८।२१

विचार करणाऱ्या अंतःकरणाला मोह पाडील अशी कोणतीही स्थिति नाहीं.

२३४ न तपांसि न तीर्थानि न शास्त्राणि जयन्ति च ।
संसारसागरोत्तारे सज्जनासेवनं विना ॥ ४।३३।१४

संसारसागरांतून तरून जाण्यासाठीं केलेलें तप, तीर्थाटन आणि शास्त्राध्ययन हीं सर्व सज्जनसेवेवांचून व्यर्थ होत.

२३५ न देशो मोक्षनामास्ति
न कालो नेतरा स्थितिः ॥ ६।१२१।१२

मोक्ष म्हणून कांहीं कोणता निराळा देश नाहीं, निराळा काळ नाहीं किंवा निराळी स्थिति नाहीं.

२३६ न मे मनोरमाः कामा न च रम्या विभूतयः।
इदं मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं च जीवितम् ६उ.।९३।६०

(सिद्ध श्रीवसिष्ठांना म्हणतात) विषय व ऐश्वर्य हीं दोन्ही रमणीय असतील, परंतु माझें मन विषयांचे ठिकाणीं रमत नाहीं, व ऐश्वर्यापासूनही आनंद पावत नाहीं. कारण, जीवित हेंच मुळीं मत्तस्त्रियांच्या कटाक्षाइतकें चंचल आहे.

२३७ न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले।
मोक्षो हि चेतो विमलं सम्यग्ज्ञानविबोधितम् ५।७३।३५

मोक्ष हा कांहीं कोठें आकाशांत, पाताळांत किंवा पृथ्वीवर आहे असें नाहीं, तर योग्य तऱ्हेचें ज्ञान होऊन झालेली मनाची निर्मळ स्थिति म्हणजेच मोक्ष होय.

२३८ न मौर्ख्यादधिको लोके कश्चिदस्तीह दुःखदः ५।२९।५७

या लोकांत मूर्खपणापेक्षां अधिक दुःखदायक असें कांहीं नाहीं.

२३९ न वैराग्यात्परो बन्धुर्न संसारात्परो रिपुः॥६।१२७।५९

वैराग्याहून श्रेष्ठ दुसरा बंधु नाहीं व संसाराहून दुसरा शत्रु नाहीं.

२४० न व्याधिर्न विषं नापत्तथा नाधिश्च भूतले ।
खेदाय स्वशरीरस्थं मौर्ख्यमेकं यथा नृणाम् ॥२।१३।१३

स्वतःच्या मूर्खपणामुळें जितकें दुःख भोगावें लागतें, तितकें दुःख मानसिक चिंता, शारीरिक पीडा, विष व आपत्ति यांच्यापासूनही भोगावें लागत नाहीं.

२४१ न शास्त्रैर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः ।
दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्त्वस्थया धिया६।११८।४

परमेश्वर शास्त्रें व गुरु यांच्या योगानें दिसत नाहीं. तर आपल्या स्वतःच्या सत्त्वस्थ बुद्धीनेंच त्याचें दर्शन होतें.

२४२ नष्टं नष्टमुपेक्षेत प्राप्तं प्राप्तमुपाहरेत् ।
निर्विकारतयैतद्धि परमार्चनमात्मनः ॥ ६।३९।४४

जें जें नष्ट झालें असेल त्याची उपेक्षा करणें आणि जें जें यदृच्छेनें प्राप्त होईल त्याचा स्वीकार करणें या दोन्ही गोष्टी निर्विकार चित्तानें कराव्या, म्हणजे हेंच आत्म्याचें श्रेष्ठ पूजन होईल.

२४३ न सज्जनाद्दूरतरः क्वचिद्भवे-
द्भजेत साधून्विनयक्रियान्वितः ।
स्पृशन्त्ययत्नेन हि तत्समीपगं
विसारिणस्तद्गतपुष्पपरेणवः ॥६उ.।९८।२४

सज्जनांपासून केव्हांही दूर राहूं नये, नम्रतापूर्वक त्यांची सेवा करावी. कारण, सज्जनांच्या जवळ राहणाराला त्यांच्या गुणरूपी पुष्पांतील पसरणाऱ्या रजःकणांचा लाभ अनायासें होतो.

२४४ न स्तौमि न च निन्दामि क्वचित्किंचित्कदाचन ।
आत्मनोऽन्यस्य वा साधो तेनाहं शुभमागतः ॥
६।२६।१३

(भुशुंड श्रीवसिष्ठांना म्हणतो) हे साधो, मी केव्हांही व कोठेंही थोडीसुद्धां आपली स्तुति करीत नाहीं व दुसऱ्याची निंदा करीत नाहीं त्यामुळें मला कल्याणकारक स्थिति प्राप्त झाली आहे.

२४५ न स्वकर्म विना श्रेयः प्राप्नुवन्तीह मानवाः ॥५।४८।६९

स्वकर्माचें अनुष्ठान केल्याशिवाय मनुष्यांना या जगांत श्रेयःप्राप्ति होत नाहीं.

२४६ न स्वधैर्यादृते कश्चिदभ्युद्धरति संकटात् ॥ ५।२१।१०

स्वतःच्या धैर्यावांचून आपणाला संकटांतून कोणीही पार पाडणार नाहीं.

२४७ न हि चन्द्रं विना शुद्धा सविकासा कुमुद्वती ॥ २।१२।६

चंद्रावांचून श्वेत कमलिनी विकास पावत नाहीं.

२४८ न हि जानाति दुर्बुद्धिर्विनाशं प्रत्युपस्थितम् ॥
२।१०२।३६

दुर्बुद्धि असलेल्या मनुष्याला आपल्या पुढें येऊन ठेपलेला स्वतःचा नाश समजून येत नाहीं.

२४९ न हि तज्ज्ञस्य शान्तस्य ममाहमिति विद्यते॥६उ.।३०।२

तत्त्वज्ञ आणि शांत मनुष्याचे ठिकाणीं 'मी' आणि 'माझें' असे दोन्ही भाव नसतात.

२५० न हि पर्यनुयोक्तव्याः स्वप्नविभ्रमरीतयः ।
न तदस्ति जगत्यस्मिन् यन्न संभवति भ्रमे॥६।६१।१६

स्वप्न, भ्रम इत्यादिकांमध्यें 'हें असें कसें घडलें?' असा प्रश्नच संभवत नाहीं, त्याप्रमाणें जगाची रचना ही 'अशीच कां झाली?' असा प्रश्न संभवत नाहीं. कारण, या जगांत भ्रमामध्यें जें संभवत नाहीं, असें कांहींच नाहीं. (परमात्म्याची माया अघटित घटना करण्यांत मोठी पटाईत आहे.)

२५१ न हि सत्त्ववतामस्ति दुःसाध्यमिह किंचन ॥३।८२।२९

बुद्धिमान् लोकांना मिळविण्यास कठीण असें या जगांत कांहींएक नाहीं.

२५२ ना यथा यतते नित्यं यद्भावयति यन्मयः ।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति नान्यथा ॥
६उ.।१५७।३१

मनुष्य नित्य ज्यासाठीं अगदीं तन्मय होऊन अनन्य भावानें प्रयत्न करतो व जसें होण्याची इच्छा करतो, तसाच तो होतो. एरवीं कधींही होत नाहीं.

२५३ नाशोऽपि सुखयत्यज्ञमेकवस्त्वतिरागिणम् ॥३।७०।२३

एखाद्या वस्तूवर अतिशय आसक्त झालेल्या अज्ञ मनुष्याला स्वतःचा नाश झाला तरी तो सुद्धां सुखदायकच वाटतो.

२५४ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
यत्तु नास्ति स्वभावेन कः क्लेशस्तस्य मार्जने॥३।७।३८

जें असत् आहे, त्याला कधीं अस्तित्वच नाहीं, आणि जें सत् आहे त्याचा केव्हांही अभाव होऊं शकत नाहीं. म्हणून जें वस्तुतः नाहीं, तें नाहींसें करण्याला क्लेश कसले?

२५५ नासिधारा न वज्रार्चिर्न तप्तायःकणार्चिषः ।
तथा तीक्ष्णा यथा ब्रह्मंस्तृष्णेयं हृदि संस्थिता ॥
१।१७।४८

(राम विश्वामित्रांना म्हणतो) हे ब्रह्मर्षे, मनुष्याच्या हृदयामध्यें राहणारी तृष्णा ही जितकी तीक्ष्ण असते, तितकी तरवारीची धार, वज्राचें तेज किंवा तापलेल्या लोखंडांतून बाहेर पडणाऱ्या ठिणग्या तीक्ष्ण नसतात.

२५६ नास्ति शत्रुः प्रकृत्यैव न च मित्रं कदाचन ।
सुखदं मित्रमित्युक्तं दुःखदाः शत्रवः स्मृताः ॥
५।५३।५८

कोणी कोणाचा मूळचाच शत्रु नाहीं, व मूळचाच मित्रही नाहीं. सुख देणारा तो मित्र, व दुःख देणारा तो शत्रु, असेंच मानलें जातें.

२५७ नाहं देहस्य नो देहो मम नायमहं तथा ।
इति विश्रान्तचित्ता ये ते मुने पुरुषोत्तमाः॥१।१८।५३

(राम विश्वामित्रांना म्हणतो) हे मुने, ' मी देहाचा कोणी नाहीं, देह माझा कोणी नाहीं, व हा देह हें माझें खरें स्वरूप नव्हे, ' या भावनेनें जे पुरुष परमात्मस्वरूपांत स्थिर होतात, तेच उत्तम पुरुष होत.

२५८ नित्यं सज्जनसंपर्काद्विवेक उपजायते ।
विवेकपादपस्यैव भोगमोक्षौ फले स्मृतौ ॥ २।११।५८

सज्जनांचा सहवास केल्यानें विवेक अवश्य उत्पन्न होतो, व भोग आणि मोक्ष हीं त्या विवेकरूपी वृक्षाचींच फळें आहेत.

२५९ नित्याशुचेऽप्रियजने भषणैकनिष्ठ
रथ्यान्तरभ्रमणनीतसमस्तकाल ।
कौलेयकाशयसमानतयैव मन्ये
मूर्खेण केनचिदहो बत शिक्षितोऽसि ॥
६उ.।११६।५८

हे कुत्र्या, तुझ्यामध्यें आपल्यासारखेच गुण आहेत असें पाहून, नित्य अपवित्रता, अप्रिय जनांवर भों भों करणें, रस्त्यांतून फिरत सारा वेळ फुकट घालविणें, इत्यादि गुण कोणी मूर्खानें तुला शिकविले आहेत असें मला वाटतें (अर्थात् तुझ्यापेक्षां तुझ्या गुरूमध्यें असले गुण अधिक असले पाहिजेत.)

२६० निरिच्छतैव निर्वाणं सेच्छतैव हि बन्धनम् ।
६उ.।३६।३८

इच्छा नसणें हाच मोक्ष होय. आणि इच्छा असणें हाच बंध होय.

२६१ निर्दयः कठिनः क्रूरः कर्कशः कृपणोऽधमः ।
न तदस्ति यदद्यापि न कालो निगिरत्ययम् ॥१।२३।९

काळ हा निर्दय, कठीण, क्रूर, कर्कश, कृपण आणि अधम आहे. काळ हा ज्याला गिळून टाकीत नाहीं, असें अद्यापि कांहींच नाहीं.

२६२ निर्मले मुकुरे वक्त्रमयत्नेनैव बिम्बति ॥ २।२।१९

स्वच्छ आरशामध्यें तोंडाचें प्रतिबिंब सहज रातीनें पडतें.

२६३ निर्वासनं जीवितमेव मोक्षः ॥ ६उ.।१७७।४३

जीवित वासनारहित असणें हाच मोक्ष होय.

२६४ निःसंकल्पो यथाप्राप्तव्यवहारपरो भव ॥ ४।५३।४७

(दाशूर तपस्वी आपल्या पुत्राला म्हणतो) संकल्परहित होऊन प्राप्त झालेला व्यवहार योग्य रीतीनें करीत जा.

२६५ नैर्घृण्यमस्थैर्यमथाशुचित्वं
रथ्याचरत्वं परिकुत्सितत्वम् ।
श्वभ्यो गृहीतं किमु नाम मूर्खै-
र्मूर्खेभ्य एवाथ शुना न जाने ॥ ६उ.।११६।५४

निर्दयता, चंचलता, अपवित्रता, रस्त्यांतून व्यर्थ भटकणें, निंद्य असणें हे धर्म मूर्खांनीं कुत्र्यांपासून घेतले, किंवा कुत्रा मूर्खांपासून शिकला हें नक्की समजत नाहीं.

२६६ नैवास्त्यसौ जगति यः परदुःखशान्त्यै
प्रीत्या निरन्तरतरं सरलं यतेत ॥ ६उ.।११९।३

दुसऱ्याचें दुःख नाहींसें करण्यासाठीं मनापासून निरंतर योग्य रीतीनें झटणारा या जगामध्यें कोणीही नाहीं.

२६७ नोदेति नास्तमायाति सुखे दुःखे मुखप्रभा ।
यथाप्राप्तस्थितेर्यस्य जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥३।९।६

सुखाचे वेळीं ज्याच्या तोंडावरील तेज वाढत नाहीं, आणि दुःखाचे वेळीं तें कमी होत नाहीं, याप्रमाणें प्राप्त स्थितीमध्यें जो निर्विकार असतो तोच जीवन्मुक्त होय.

२६८ नोद्विजन्ते स्वकार्येषु जना अध्यवसायिनः ॥६।८८।१९

निश्चयी लोक आपल्या कार्याविषयीं कधीं उद्विग्न होत नाहींत.

२६९ नोपपन्नं हि यद्यत्र तत्र तन्न विराजते ।
मध्ये काचकलापस्य महामूल्यो मणिर्यथा ॥५।३२।२८

काचेच्या मण्यांच्या ढिगांत महामूल्यवान् रत्न जसें शोभत नाहीं, तसें जें ज्या ठिकाणीं योग्य नसतें, तें त्या ठिकाणीं शोभतही नाहीं.

२७० पथिकाः पथि दृश्यन्ते रागद्वेषविमुक्तया ।
यथा धिया तथैवैते द्रष्टव्याः स्वेन्द्रियादयः॥६।११८।५

प्रवासी ज्या मार्गानें जातात, त्या मार्गावर आसक्ति ठेवीत नाहींत, त्याप्रमाणें आपल्या देहेंद्रियादिकांस रागद्वेषरहित बुद्धीनें पाहावें.

२७१ पदमतुलमुपैतुमिच्छतोच्चैः
प्रथममियं मतिरेव लालनीया ।
फलमभिलषता कृषीवलेन
प्रथमतरं ननु कृष्यते धरैव ॥ ५।१२।४०

चांगल्या पिकाची इच्छा करणारा शेतकरी प्रथम जमीन नांगरून तिची उत्तम मशागत करतो, त्याप्रमाणें अतुल अशा परमात्मपदाच्या प्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या पुरुषानें प्रथम विवेकाच्या योगानें आपली बुद्धि शुद्ध करावी.

२७२ परं विवर्धनं बुद्धेरज्ञानतरुशातनम् ।
समुत्सारणमाधीनां विद्धि साधुसमागमम् ॥ २।१६।५

(श्रीवसिष्ठ रामाला म्हणतात) साधूंचा समागम बुद्धीची वाढ करतो, अज्ञानरूपी वृक्षाला तोडून टाकतो आणि सर्व मानसिक दुःखें नाहींशीं करतो.

२७३ परं विषयवैतृष्ण्यं समाधानमुदाहृतम् ।
आहृतं येन तन्नूनं तस्मै नृब्रह्मणे नमः ॥ ६उ.।४५।४६

विषयांविषयीं अत्यंत वैराग्य हेंच समाधान आहे. तें ज्यानें संपादन केलें आहे, त्या मनुष्यरूपी ब्रह्माला नमस्कार असो.

२७४ परमपदप्रतिमो हि साधुसङ्गः ॥ ५।६१।४८

सत्पुरुषांच्या सहवासाची योग्यता प्रत्यक्ष मोक्षसुखाइतकी आहे.

२७५ परं पौरुषमाश्रित्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्णयन् ।
शुभेनाशुभमुद्युक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥ २।५।९

दांतांनीं दांतांचें चूर्ण होईल इतक्या जोरानें शास्त्रीय प्रयत्न करून अनर्थ उत्पन्न करणाऱ्या पूर्वीच्या कर्माचा पाडाव करावा.

२७६ परस्परेच्छाविच्छित्तिर्न हि सौहार्दबन्धनी ॥ ३।५५।७२

परस्परांच्या इच्छांचा भंग झाला असतां खरी मैत्री टिकत नाहीं.

२७७ परस्परेप्सितस्नेहो दुर्लभो हि जगत्त्रये ॥ ६।१०८।२१

परस्परांना इष्ट असलेला, (अर्थात् कृत्रिम नसलेला) स्नेह त्रैलोक्यांत दुर्लभ आहे.

२७८ परामृश्य विवेकेन संसाररचनामिमाम् ।
वैराग्यं येऽधिगच्छन्ति त एव पुरुषोत्तमाः ॥२।११।२६

या संसाररचनेचा विवेकानें विचार करून ज्यांना वैराग्य उत्पन्न होतें, ते खरोखर उत्तम पुरुष होत.

२७९ परायणं हि प्रभवः संदेहेष्वनुजीविनाम् ॥ ३।२।१६

सेवकांना कोणतेंही संकट उत्पन्न झालें असतां, त्याप्रसंगीं धनी हाच त्यांचा मुख्य आधार होय.

२८० परिज्ञातोपभुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ।
विज्ञाय सेवितो मैत्रीमेति चोरो न शत्रुताम् ॥ ४।२३।४१

अमुक चोर आहे, असें पक्कें ज्ञान झाल्यावर त्याच्याशीं वागतांना सावधपणा ठेवतां येतो, यामुळें स्नेहभाव जुळतो, वैरभाव राहात नाहीं. त्याप्रमाणें विषयांचें वास्तविक स्वरूप ओळखून, ते योग्य रीतीनें सेवन करणाराला त्यांची बाधा होत नाहीं.

२८१ परोपकारकारिण्या परार्तिपरितप्तया ।
बुद्ध एव सुखी मन्ये स्वात्मशीतलया धिया ॥
१।२६।३९

(राम विश्वामित्रांना म्हणतो) परोपकार करणारी, दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखित होणारी व आत्मज्ञानानें तृप्त झालेली अशी बुद्धि ज्या ज्ञानी पुरुषाची आहे, तो खरा सुखी असें मला वाटतें.

२८२ पापस्य हि भयाल्लोको राम धर्मे प्रवर्तते ॥ ५।७५।३७

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे रामा, पापाच्या भयानेंच लोकांची धर्माकडे प्रवृत्ति होत असते.

२८३ पीताशेषविवेकाम्बुः शरीराम्भोधिवाडवः ।
न निर्दहति यं कोपस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ ६।२३।९

ज्यानें विवेकरूपी सर्व उदक पिऊन टाकलें आहे, असा शरीररूपी समुद्रांतील क्रोधरूपी वडवाग्नि ज्याला जाळीत नाहीं, त्याला ठार मारण्याची इच्छा मृत्यु करीत नाहीं.

२८४ पुण्यानि यान्ति वैफल्यं
वैफल्यं यान्ति मातरः ।
भाग्यानि यान्ति वैफल्यं
नाभ्यासस्तु कदाचन ॥ ६उ.।६७।३२

'मी अमुक पुण्य केलें' असें आपल्या तोंडानें दुसऱ्यास सांगितलें असतां तें पुण्य व्यर्थ जातें. प्रसंगीं मातेचा व ऐश्वर्याचाही उपयोग होत नाहीं, परंतु अभ्यास हा कधींही फुकट जात नाहीं.

२८५ पुत्रमित्रकलत्रादि तृष्णया नित्यकृष्टया ।
खगेष्विव किरात्येदं जालं लोकेषु रच्यते ॥ १।१७।१५

भिल्लीण पक्ष्यांना पकडण्याकरितां जाळें तयार करते, त्याप्रमाणें मनुष्यांना नेहमीं आकर्षण करणारी तृष्णा ही पुत्र, मित्र, स्त्री इत्यादिकांचें जाळें तयार करते.

२८६ पुरुषार्थात्फलप्राप्तिर्देशकालवशादिह ।
प्राप्ता चिरेण शीघ्रं वा यासौ दैवमिति स्मृता ॥
२।७।२१

पुरुषप्रयत्नानेंच होणारी फलप्राप्ति देश व काळ यांच्या परिस्थितीप्रमाणें लवकर किंवा उशिरां होत असते. यालाच दैव असें म्हणतात.

२८७ पूजनं ध्यानमेवान्तर्नान्यदस्त्यस्य पूजनम् ।
तस्मात्त्रिभुवनाधारं नित्यं ध्यानेन पूजयेत् ॥६।३८।६

परमेश्वराचें अंतःकरणांत ध्यान करणें हेंच त्याचें मुख्य पूजन होय. त्याहून दुसरें पूजन नाहीं. यासाठीं त्रिभुवनाचा आधार जो परमात्मा, त्याचें ध्यानाच्या योगानें नेहमीं पूजन करावें.

२८८ पूर्णस्तु प्राकृतोऽप्यन्यत् पुनरप्यभिवाञ्छते ।
जगत्पूरणयोग्याम्बुर्गृह्णात्येवार्णवो जलम् ॥ ४।२३।५५

सर्व जगाला बुडवून टाकतां येईल, इतका पाण्याचा सांठा ज्यांत भरलेला आहे, असा समुद्र देखील तेवढ्यानें तृप्त न होतां जास्त जास्त पाणी सांठवीत असतो; त्याप्रमाणें प्राकृत मनुष्य कितीही श्रीमान् असला, तरी अधिकाधिक संपत्तीची हाव बाळगीतच असतो.

२८९ पूर्वसिद्धस्वभावोऽयमादेहं न निवर्तते ॥ ३।८२।४०

देह पडेपर्यंत मूळचा स्वभाव पालटत नाहीं.

२९० पूर्वापरविचारार्थचारुचातुर्यशालिनी ।
सविकासा मतिर्यस्य स पुमानिह कथ्यते ॥२।११।७२

मागचा पुढचा विचार आणि कोणताही सूक्ष्म अर्थ उत्तम रीतीनें ग्रहण करण्याचें चातुर्य जिला आहे, अशी विकास पावलेली बुद्धि ज्याचे ठिकाणीं आहे, तोच खरा मनुष्य समजावा.

२९१ पौनःपुन्येन करणमभ्यास इति कथ्यते ।
पुरुषार्थः स एवेह तेनास्ति न विना गतिः ॥
६उ.।६७।४३

पुन्हां पुन्हां तेंच तेंच करणें याला अभ्यास असें म्हणतात. हाच पुरुषार्थ होय. या अभ्यासावांचून मनुष्याला दुसरा मार्ग नाहीं.

२९२ पौरुषं सर्वकार्याणां
कर्तृ राघव नेतरत् ।
फलभोक्तृ च सर्वत्र
न दैवं तत्र कारणम् ॥ २।९।२

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे राघवा, सर्व कार्यांचें कर्तृत्व पुरुषप्रयत्नाकडे आहे, इतर कशाकडेही नाहीं. कार्य करणें आणि फळ भोगणें यांच्याशीं दैवाचा कांहींएक संबंध नाहीं.

२९३ पौरुषं स्पन्दफलवद्दृष्टं प्रत्यक्षतो न यत् ।
कल्पितं मोहितैर्मन्दैर्दैवं किंचिन्न विद्यते ॥ २।४।१०

मनुष्यानें प्रयत्नपूर्वक एखादें कार्य केलें असतां, त्याचा परिणाम प्रत्यक्ष दृष्टीस पडतो. परंतु दैव प्रत्यक्ष दिसत नसल्यामुळें ती केवळ मंदबुद्धीच्या मूर्ख लोकांची कल्पना आहे.

२९४ पौरुषस्य महत्त्वस्य
सत्त्वस्य महतः श्रियः ।
इन्द्रियाक्रमणं साधो
सीमान्तो महतामपि ॥ ६उ.।६।४१

(विद्याधर भुशुंडाला म्हणतो) हे साधो, इंद्रियांवर आपला पगडा बसविण्यासाठीं महात्म्यांनाही आपलें पौरुष, महत्त्व, मोठें धैर्य व शांतिरूपी संपदा यांची पराकाष्ठा करावी लागते.

२९५ पौरुषाद्दृश्यते सिद्धिः
पौरुषाद्धीमतां क्रमः ।
दैवमाश्वासनामात्रं
दुःखे पेलवबुद्धिषु ॥ २।७।१५

कार्यसिद्धि उद्योगानें होते. ज्ञाते पुरुष आपला वर्तनक्रम पौरुषाच्याच योगानें चालवितात. दुबळ्या बुद्धीच्या लोकांना दुःखाचे वेळीं समाधानासाठीं दैवाचा उपयोग होतो.

२९६ पौरुषेण प्रयत्नेन त्रैलोक्यैश्वर्यसुन्दराम् ।
कश्चित्प्राणिविशेषो हि शक्रतां समुपागतः ॥ २।४।१३

पौरुषप्रयत्नाचा अवलंब करून कोणा एका मनुष्यानें त्रैलोक्याच्या ऐश्वर्यानें युक्त असलेलें श्रेष्ठ इंद्रपद प्राप्त करून घेतलें.

२९७ पौरुषेणान्नमाक्रम्य यथा दन्तेन चूर्ण्यते ।
अन्यः पौरुषमाश्रित्य तथा शूरेण चूर्ण्यते ॥ २।६।१२

प्रयत्नानें अन्न मिळवून तोंडांत घातल्यानंतर त्याचें चर्वण दांतांनीं केलें जातें, त्याप्रमाणें पौरुषाचाच आश्रय करून शूर मनुष्य दुबळ्या लोकांचें मर्दन करतो.

२९८ प्रज्ञया नखरालूनमत्तवारणयूथपाः ।
जम्बुकैर्विजिताः सिंहाः सिंहैर्हरिणका इव ॥५।१२।३१

आपल्या भयंकर पंजांनीं मस्त हत्तींच्या कळपांतील मुख्य हत्तींना फाडून टाकणाऱ्या बलाढ्य सिंहांनाहीं कोल्ह्यांनीं, आपल्या बुद्धीच्या बळावर सिंहांनीं हरणांना सहज जिंकावें, त्याप्रमाणें अनेक वेळां जिंकलें आहे.

२९९ प्रज्ञावानसहायोऽपि
कार्यान्तमधिगच्छति ।
दुष्प्रज्ञः कार्यमासाद्य
प्रधानमपि नश्यति ॥ ५।१२।२३

बुद्धिमान् मनुष्याला कोणत्याही प्रकारची मदत नसली तरी तो मोठमोठीं कार्यें करतो. पण (केवढेंही मोठें साहाय्य असलें तरी) बुद्धि नसलेल्या मनुष्याच्या मुख्य कार्याचाच नाश होतो.

३०० प्रज्ञासौजन्ययुक्तेन शास्त्रसंवलितेन च ।
पौरुषेण न यत्प्राप्तं न तत्क्वचन लभ्यते ॥ ६।२९।९

शास्त्रीय मार्गानें विचार करणारी बुद्धि, सौजन्य व पौरुषप्रयत्न यांच्या योगानें प्राप्त होत नाहीं, अशी कुठेंही वस्तू नाहीं.

३०१ प्रत्यक्षमानमुत्सृज्य योऽनुमानमुपेत्यसौ ।
स्वभुजाभ्यामिमौ सर्पाविति प्रेक्ष्य पलायते ॥२।५।१९

प्रत्यक्ष ज्याचें फळ दिसत आहे अशा पौरुषप्रयत्नाचा त्याग करून, केवळ अनुमानानें सिद्ध होणाऱ्या दैवाचा आश्रय जो मनुष्य करील, तो आपल्याच हातांना सर्प मानून पळूं लागेल. (असें म्हणण्यास काय हरकत आहे ?)

३०२ प्रभुताबृंहितं चेतो नाहार्यमभिनन्दति ॥ ५।४६।६

ज्याच्या ठिकाणीं प्रभुत्व आलें आहे, व अधिकार चालविण्याचें सामर्थ्य आहे, त्याला कृत्रिम भूषणादिकांचें काय महत्त्व आहे ?

३०३ प्रवाहपतितं कार्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ४।५६।३४

प्रवाहपतित कार्य करणारा (दोषांपासून) अलिप्त असतो.

३०४ प्राक्तनं चैहिकं चेति द्विविधं विद्धि पौरुषम् ।
प्राक्तनोऽद्यतनेनाशु पुरुषार्थेन जीयते ॥ २।४।१७

(श्रीवासिष्ठ रामाला म्हणतात) पूर्वीचें व हल्लींचें असें दोन प्रकारचें कर्म आहे, हें (तूं) जाण. या जन्मांत मनुष्यानें नेटानें प्रयत्न केला असतां पूर्वजन्मांतील (विरुद्ध) कर्म नाहींसें करून टाकितां येतें.

३०५ प्राक्स्वकर्मेतराकारं दैवं नाम न विद्यते ।
बालः प्रबलपुंसेव तज्जेतुमिह शक्यते ॥ २।६।४

आपणच पूर्वी केलेल्या कर्माशिवाय दैव म्हणून कांहीं निराळी वस्तु नाहीं; इतकेंच नव्हे तर शक्तिमान् मनुष्य एखाद्या लहान मुलाला आपल्या कह्यांत ठेवतो, त्याप्रमाणें पूर्वीच्या दुष्ट संस्कारांना सध्यां केलेल्या प्रयत्नांनीं जिंकून टाकतां येणें शक्य आहे.

३०६ प्राज्ञं प्राप्य न पृच्छन्ति ये केचित्ते नराधमाः॥३।७८।३३

विद्वानाची गांठ पडली असतां प्रश्न विचारून जे आपला संशय नाहींसा करून घेत नाहींत, ते केवळ नराधम होत.

३०७ प्राप्तकालं कृतं कार्यं राजते नाथ नेतरत् ।
वसन्ते राजते पुष्पं फलं शरदि राजते ॥ ६।८४।२२

(चूडाला शिखिध्वज पतीला म्हणते) हे नाथ, योग्य समयीं केलेलेंच कार्य शोभतें. दुसरें शोभत नाहीं. वसंतऋतूमध्यें फूल शोभतें आणि शरद्दतूंत फळ शोभतें.

३०८ प्राप्तेन येन नो भूयः प्राप्तव्यमवशिष्यते ।
तत्प्राप्तौ यत्नमातिष्ठेत्कष्टयापि हि चेष्टया ॥ ६उ.।६।३१

जें मिळविलें असतां पुन्हां कांहींएक मिळवावयाचें उरणार नाहीं, असेंच पद मिळविण्याविषयीं जोराचा प्रयत्न करावा. मग त्यामध्यें कितीही कष्ट पडले तरी चालतील.

३०९ प्रामाणिकस्य तज्ज्ञस्य
वक्तुः पृष्टस्य यत्नतः ।
नानुतिष्ठति यो वाक्यं
नान्यस्तस्मान्नराधमः ॥ २।११।४६

प्रमाणशुद्ध भाषण करणाऱ्या तज्ज्ञ मनुष्याला प्रश्न केल्यानंतर जो त्याच्या सांगण्याप्रमाणें यत्न करून वागत नाहीं, त्याच्यापेक्षां अधम मनुष्य दुसरा कोणीही नाहीं.

३१० प्रायः परपरित्राणमेव कर्म निजं सताम् ॥ ३।२६।२०

दुसऱ्याचें रक्षण करण्यासाठींच सत्पुरुषांच्या हातून कोणतेंही कर्म होत असतें.

३११ बद्धो हि वासनाबद्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः४।५७।१९

जो वासनेनें बद्ध असतो, तोच खरा बद्ध; आणि ज्याचा वासनाक्षय झाला, तोच मुक्त समजावा.

३१२ बन्धमुक्तो महीपालो ग्राममात्रेण तुष्यति ।
परैरबद्धो नाक्रान्तो न राज्यं बहु मन्यते ॥ ४।२३।५७

अटकेंत असलेला राजा मोकळा झाल्यावर त्याला जरी एखादा गांव मिळाला तरी तेवढ्यानें तो संतुष्ट होतो. परंतु ज्याला शत्रूंनीं बद्ध केलें नाहीं व ज्याच्यावर कोणाचा तावा नाहीं अशा राजाला राज्य देऊं केलें, तरी सुद्धां त्याचें त्याला कांहींच महत्त्व वाटत नाहीं.

३१३ बलं बुद्धिश्च तेजश्च क्षयकाल उपस्थिते ।
विपर्यस्यति सर्वत्र सर्वथा महतामपि ॥ ६उ.।१४०।६

नाश होण्याची वेळ आली म्हणजे सर्वठिकाणीं सर्वप्रकारें मोठमोठ्यांचीही बुद्धि विपरीत होते, बळ चालेनासें होतें व तेज लोपून जातें.

३१४ बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपादिदमुच्यते ।
संकल्पनं परो बन्धस्तदभावो विमुक्तता ॥ ६।१२६।९७

अधिक बोलून काय करावयाचें आहे ? थोडक्यांत सांगावयाचें हें कीं, संकल्प करणें हाच मोठा बंध होय व संकल्परहित असणें हाच मोक्ष होय.

३१५ बाल्यमल्पदिनैरेव
यौवनश्रीस्ततो जरा ।
देहेऽपि नैकरूपत्वं
कास्था बाह्येषु वस्तुषु ॥ १।२८।३७

बाल्यदशेनंतर थोडक्याच दिवसांनीं तारुण्य, व नंतर म्हातारपण अशा भिन्न दशा प्रत्यक्ष देहाचे ठिकाणीं दिसून येतात; मग बाह्य वस्तु एकरूप राहतील असा भरंवसा ठेवण्यांत काय अर्थ आहे ?

३१६ बीजात्कारणतः कार्यमङ्कुरः किल जायते ।
न बीजमपि यत्रास्ति तत्र स्यादङ्कुरः कुतः ॥
६उ.।५७।१२

कारणापासून कार्य उत्पन्न होतें. या नियमाप्रमाणें बीजापासून अंकुर उत्पन्न होतो. परंतु ज्या ठिकाणीं बीजच नाहीं तेथें अंकुर कसा उत्पन्न होईल ?

३१७ बीभत्सं विषयं दृष्ट्वा को नाम न विरज्यते ।
सतामुत्तमवैराग्यं विवेकादेव जायते ॥ २।११।२३

बीभत्स विषय पाहून त्यांच्याबद्दल कोणाला तिटकारा वाटणार नाहीं ? परंतु सत्पुरुषांचे ठिकाणीं जें उत्कृष्ट वैराग्य असतें तें विवेकामुळें उत्पन्न होतें.

३१८ भवत्यखिलजन्तूनां यदन्तस्तद्बहिः स्थितम् ॥
५।५६।३४

कोणत्याही प्राण्याच्या अंःतकरणांत ज्याविषयीं विचार चालू असतो त्याप्रमाणेंच त्याला बाह्य जगांत दिसत असतें.

३१९ भविष्यं नानुसंधत्ते नातीतं चिन्तयत्यसौ ।
वर्तमाननिमेषं तु हसन्नेवानुवर्तते ॥ ५।१२।१४

(जनक राजा) भावी गोष्टींची चिंता वहात नसे. आणि गत गोष्टींचें स्मरण करीत नसे. तसेंच वर्तमानकाळीं सर्व व्यवहार आनंदानें करीत असे.

३२० भारोऽविवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानं च रागिणः ।
अशान्तस्य मनो भारो भारो नात्मविदो वपुः ॥
१।१४।१३

अविवेकी मनुष्याला शास्त्र, विषयी मनुष्याला ज्ञान, रागीट मनुष्याला मन आणि आत्मज्ञान नसलेल्या मनुष्याला शरीर हें भारभूत होतें.

३२१ भूतानि सन्ति सकलानि बहूनि दिक्षु
बोधान्वितानि विरलानि भवन्ति किंतु ।
वृक्षा भवन्ति फलपल्लवजालयुक्ताः
कल्पद्रुमास्तु विरलाः खलु संभवन्ति॥६उ.।९७।४७

पानें, फळें यांनीं भरून गेलेले सामान्य वृक्ष सर्वत्र आढळतात परंतु कल्पवृक्ष सर्वत्र दिसत नाहींत. त्याप्रमाणें मोहांत गुरफटून गेलेले लोक सर्व ठिकाणीं दृष्टीस पडतात, परंतु ज्ञानसंपन्न लोक अगदीं क्वचित्च आढळतात.

३२२ भोगेच्छामात्रको बन्धस्तत्त्यागो मोक्ष उच्यते ॥
४।३५।३

विषयोपभोगांची इच्छा असणें हाच बंध, आणि इच्छा नसणें हाच मोक्ष होय.

३२३ भोगेष्वस्वदमानेषु पुंसः श्रेयः पुरो गतम् ॥४।३३।६९

ज्या मनुष्याला विषयोपभोगांचा अत्यंत तिटकारा आला, त्याच्या पुढें मोक्ष हात जोडून उभा आहे !

३२४ मत्त ऐरावतो बद्धः सर्षपस्येव कोटरे ।
मशकेन कृतं युद्धं सिंहौघैरणुकोटरे ॥ ३।२०।९
पद्माक्षे स्थापितो मेरुर्निगीर्णो भृङ्गसूनुना ।
स्वप्नाब्दगर्जितं श्रुत्वा चित्रं नृत्यन्ति बर्हिणः ॥
३।२०।१०

(अशक्य विधानें) एखाद्या मत्त हत्तीला मोहरीच्या गाभ्यांत बांधून ठेवलें, एखाद्या चिलटानें परमाणूच्या पोटांत सिंहांच्या कळपाबरोबर युद्ध केलें, एखाद्या कमळाच्या बीजामध्यें मेरुपर्वत सांठविला व तो एखाद्या लहानशा भुंग्यानें गिळून टाकला, स्वप्नांतील मेघांची गर्जना ऐकून चित्रांतील मोर नाचूं लागले.

३२५ मन एव समर्थं वो मनसो दृढनिग्रहे ।
अराजा कः समर्थः स्याद्राज्ञो राघव निग्रहे ॥
३।११२।१९

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) श्रोतृजनहो, तुमच्या मनाचा दृढ निग्रह करण्याला तुमचें मनच समर्थ आहे. हे राघवा, राजाचा निग्रह करण्याला जो राजा नाहीं, असा कोणता सामान्य मनुष्य समर्थ होईल ?

३२६ मनःकृतं कृतं लोके न शरीरकृतं कृतम् ॥ ३।८९।१

मनानें जें केलें तेंच खरोखर केलेलें असें समजावें, केवळ शरीरानें केलें, तें केलें असें म्हणतां येत नाहीं.

३२७ मनो हि न जडं राम नापि चेतनतां गतम् ॥ ३।९६।३७

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे रामा, मन हें धड जडही नाहीं, आणि चेतनही नाहीं.

३२८ मरणस्य मुने राज्ञो
जराधवलचामरा ।
आगच्छतोऽग्रे निर्याति
स्वाधिव्याधिपताकिनी ॥ १।२२।३०

(राम विश्वामित्रांना म्हणतो) हे मुने, मरण हा एक राजा असून त्याची स्वारी आपल्याकडे येऊं लागली, म्हणजे त्याच्या अगोदर आधिव्याधिरूपी सेना बाहेर पडत असून जरारूपी पांढरी चवरी पुढें दिसूं लागते.

३२९ महतां दर्शनं नाम न कदाचन निष्फलम् ॥ ३।२६।३९

महात्म्यांचें दर्शन केव्हांही निष्फळ होत नाहीं.

३३० महतामेव संपर्कात्पुनर्दुःखं न बाधते ।
को हि दीपशिखाहस्तस्तमसा परिभूयते ॥ ३।८२।८

जळणारी मशाल हातांत असली म्हणजे अंधारांत चांचपडण्याचा कोणालाही प्रसंग येत नाहीं. त्याप्रमाणें महात्म्यांचा सहवास झाल्यावर कोणालाही दुःख भोगण्याचा प्रसंग येत नाहीं.

३३१ महाकर्ता महाभोक्ता महात्यागी भवानघ ।
सर्वाः शङ्काः परित्यज्य धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ॥
६।११५।१

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे निष्पाप रामा, तूं सर्व शंका सोडून देऊन, शाश्वत धैर्याचा आश्रय करून, महाकर्ता, महाभोक्ता व महात्यागी हो.

३३२ महाशनानामेकान्ते भोजनं हि सुखायते ॥ ३।८२।४४

पुष्कळ आहार करणारांना एकान्तांत भोजन करणें सुखावह होत असतें.

३३३ मांसपाञ्चालिकायास्तु
यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे ।
स्नाय्वस्थिग्रन्थिशालिन्याः
स्त्रियाः किमिव शोभनम् ॥ १।२१।१

यंत्रांतील निरनिराळे भाग अत्यंत चंचल असतात, त्याप्रमाणें स्त्रीचें शरीर असून तें स्नायु, अस्थि इत्यादिकांनीं बनलेलें असतें. स्त्री केवळ मांसाची पुतळी असून तिच्यामध्यें रमणीय असें काय आहे ?

३३४ मुकुरे निर्मले द्रव्यमयत्नेनैव बिम्बति ॥ ६उ.।७।४

स्वच्छ आरशामध्यें कोणत्याही वस्तूचें प्रतिबिंब सहज पडतें.

३३५ मुख्याङ्कुरं सुभग विद्धि मनो हि पुंसो
देहास्ततः प्रविसृतास्तरुपल्लवाभाः ।
नष्टेऽङ्कुरे पुनरुदेति न पल्लवश्री–
र्नैवाङ्कुरः क्षयमुपैति दलक्षयेषु ॥ ३।८९।५२

(इंद्रब्राह्मण इंद्रद्युम्न राजाला म्हणतो) मनुष्याचें मन हाच संसारतरूचा मुख्य अंकुर आहे. आणि ह्या अंकुरापासून संसाररूपी वृक्षाला देहरूपी पालवी फुटत असते. मूळ अंकुरच नाहींसा झाला, तर झाडाला पुन्हां पालवी फुटत नाहीं; पण नुसतीं पानें गळून पडलीं असतां मूळ अंकुर नष्ट होत नाहीं.

३३६ मूढानुमानसंसिद्धं दैवं यस्यास्ति दुर्मतेः ।
दैवाद्दाहोऽस्ति नैवेति गन्तव्यं तेन पावके ॥ २।८।५

केवळ मूर्खपणाच्या अनुमानामुळें दैव आहे असें ज्या मंदबुद्धि पुरुषाला वाटतें, त्यानें त्या दैवाची परीक्षा करण्याकरितां अग्नीमध्यें उडी टाकून आंगाचा दाह होतो किंवा नाहीं तें पहावें !

३३७ मूढैः प्रकल्पितं दैवं तत्परास्ते क्षयं गताः ।
प्राज्ञास्तु पौरुषार्थेन पदमुत्तमतां गताः ॥ २।८।१६

दैव ही केवळ मूर्खांची कल्पना आहे या दैवाच्या नादीं जे लागतात त्यांचा नाश होतो. ज्ञाते लोक उद्योगाच्या योगानें उत्तम पदाला जाऊन पोहोंचतात.

३३८ मूढोत्तारणमेवेह स्वभावो महतामिति ॥ ३।७६।१२

मूढ लोकांचा उद्धार करणें हाच महात्म्यांचा स्वभाव असतो.

३३९ मृतिर्गुणितिरस्कारो जीवितं गुणिसंश्रयः ॥ ३।७७।३१

गुणिजनांचा तिरस्कार म्हणजेच मृत्यु. आणि गुणिजनांचा आश्रय म्हणजेच खरें जीवित होय.

३४० मोक्षद्वारे द्वारपालाश्चत्वारः परिकीर्तिताः ।
शमो विचारः संतोषश्चतुर्थः साधुसंगमः ॥ २।११।५९

शम, विचार, संतोष आणि साधुसमागम हे मोक्षाच्या द्वारावरील चार द्वारपाळ आहेत.

३४१ मोक्षः शीतलचित्तत्वं बन्धः संतप्तचित्तता ॥
६उ.।९५।२९

चित्त शांत असणें हा मोक्ष व चित्त संतप्त असणें हा बंध होय.

३४२ मोहनाशाय महतां वचो नो मोहवृद्धये ॥ ५।४९।६

महात्म्यांचें भाषण मोहाचा नाश करतें त्याची वाढ करीत नाहीं.

३४३ मौर्ख्यं हि बन्धनमवेहि परं महात्मन् ॥६।८९।३१

(चूडाला शिखिध्वजाला म्हणते) हे महात्मन्, मूर्खपणा हें मोठें बंधन आहे असें समज.

३४४ य एव यत्नः क्रियते बाह्यार्थोपार्जने जनैः ।
स एव यत्नः कर्तव्यः पूर्वं प्रज्ञाविवर्धने ॥ ५।१२।२६

द्रव्यादि बाह्य पदार्थ मिळविण्यासाठीं मनुष्य जसा प्रयत्न करतो तसा जोराचा प्रयत्न प्रथमतः बुद्धि वाढविण्यासाठीं करावा.

३४५ यत्कृतं मनसा तात तत्कृतं विद्धि राघव ।
यत्त्यक्तं मनसा तावत्तत्त्यक्तं विद्धि चानघ॥३।११०।१४

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे निष्पाप रामा, जें मनानें केलें तेंच खरोखर केलें असें जाण. आणि ज्याचा मनानें त्याग केला त्याचाच त्याग केला असें समज.

३४६ यत्नवद्भिर्दृढाभ्यासैः प्रज्ञोत्साहसमन्वितैः ।
मेरवोऽपि निगीर्यन्ते कैव प्राक्पौरुषे कथा ॥ २।४।१८

बुद्धिमान, उत्साही, उद्योगी पुरुषांनीं प्रयत्नपूर्वक दृढ अभ्यास केला असतां, त्यांना मेरुपर्वत सुद्धां गिळंकृत करून टाकतां येतो, मग पूर्वजन्मांतील (विरुद्ध) कर्म नाहींसें करतां येईल, यांत नवल काय?

३४७ यत्नेनापि पुनर्बद्धं केन वृन्तच्युतं फलम्॥६उ.।१२५।३२

देठापासून गळलेलें फळ पुन्हां कोणीतरी प्रयत्न करून सुद्धां देठाला पूर्वीप्रमाणें चिकटवूं शकेल काय?

३४८ यत्सुखं दुःखमेवाहुः क्षणनाशानुभूतिभिः ।
अकृत्रिममनाद्यन्तं यत्सुखं तत्सुखं विदुः॥६उ.।६८।३१

क्षणांत नाश पावण्याचा अनुभव येत असल्यामुळें ज्ञाते लोक विषयसुखाला दुःखच असें म्हणतात. आणि जें स्वाभाविक, अनादि, अनंत असें आत्मस्वरूपाचें सुख त्यालाच खरें सुख म्हणतात.

३४९ यथाचारं यथाशास्त्रं
यथाचित्तं यथास्थितम् ।
व्यवहारमुपादत्ते
यः स आर्य इति स्मृतः ॥ ६।१२६।५५

वृद्धांचा आचार व शास्त्र यांच्या अनुरोधानें प्रसन्नचित्तानें यथास्थित कर्म करणारा व लौकिक व्यवहारही पाळणारा त्याला आर्य असें म्हणतात.

३५० यथा देहोपयुक्तं हि करोत्यारोग्यमौषधम् ।
तथेन्द्रियजयेऽभ्यस्ते विवेकः फलितो भवेत्॥४।१८।६६

औषध पथ्यपूर्वक सेवन केल्यानेंच आरोग्य प्राप्त होतें, त्याप्रमाणें इंद्रियजयाचा अभ्यास केला, तर आत्मानात्मविवेक फलरूप होईल.

३५१ यथा न किंचित्कलयन्मञ्चके स्पन्दते शिशुः ।
तथा फलान्यकलयन्कुरु कर्माणि राघव ॥ ५।७०।२०

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे राघवा, एखादें लहान मूल कोणत्याही तऱ्हेचा संकल्प न करितां आनंदानें पलंगावर लोळत असतें; त्याप्रमाणें कर्मफलाचा मुळींच विचार न करतां तूं आपलीं प्राप्तकर्में करीत जा.

३५२ यथा नाशेन वा भाव्यं तथोदेत्यशुभा मतिः ॥३।७१।१७

जशा रीतीनें नाश व्हावयाचा असतो, तशा तऱ्हेची दुर्बुद्धि अगोदर उत्पन्न होते.

३५३ यथाप्राप्तं हि कर्तव्यमसक्तेन सदा सता ।
मुकुरेणाकलङ्केन प्रतिबिम्बक्रिया यथा ॥ ३।८८।११

एखादा स्वच्छ आरसा आपल्यासमोर येणाऱ्या पदार्थांचें प्रतिबिंब धारण करतो, त्याप्रमाणें आसक्त न होतां आपलें प्राप्त झालेलें कर्तव्य सज्जन मनुष्यानें अवश्य करीत राहिलें पाहिजे.

३५४ यथा रजोभिर्गगनं यथा कमलमम्बुभिः ।
न लिप्यते हि संश्लिष्टैर्देहैरात्मा तथैव च ॥ ५।५।३१

आकाशांत धूळ उडाली म्हणून तें मलिन होत नाहीं, किंवा कमलपत्रावर उदक पडलें तरी तें त्याला चिकटत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्म्याशीं कितीही देहांचा संबंध आला तरी तो त्यांच्या योगानें लिप्त होत नाहीं.

३५५ यथा वन्ध्यासुतो नास्ति यथा नास्ति मरौ जलम् ।
यथा नास्ति नभोवृक्षस्तथा नास्ति जगद्भ्रमः ॥३।७।४३

(ज्ञानी पुरुषाचा अनुभव) ज्याप्रमाणें वंध्येचा मुलगा, मृगजळ आणि आकाशांतील वृक्ष यांना अस्तित्व नसतें, त्याप्रमाणें भ्रमामुळें भासणाऱ्या जगाला अस्तित्व नाहीं.

३५६ यथा शाम्येन्मनोऽनिच्छं
नोपदेशशतैस्तथा ॥ ६उ.।३६।२३

इच्छा सोडल्यानें मन जसें शांत होतें, तसें शेंकडों उपदेशांनींही शांत होत नाहीं.

३५७ यथा स्पर्शेन पवनः सत्तामायाति नो गिरा ।
तथेच्छातानवेनैव विवेकोऽस्य विबुध्यते ॥ ४।१८।६८

नुसता 'वारा' हा शब्द ऐकल्यानें त्याचें अस्तित्व कळत नसतें, तर त्यासाठीं वाऱ्याचा आंगाला स्पर्श व्हावा लागतो, त्याप्रमाणें 'मी विवेकी आहें' असें म्हटल्यानें विवेकाची परीक्षा होत नाहीं, तर विषयाची तृष्णा कमी असणें हीच विवेक असल्याची खूण होय.

३५८ यथा हि काष्ठजतुनोर्यथा बदरकुण्डयोः ।
श्लिष्टयोरपि नैकत्वं देहदेहवतोस्तथा ॥ ३।११४।६२

लाकूड आणि लाख किंवा बोरें आणि भांडें हीं एकमेकांशीं चिकटलेलीं दिसलीं, तरी त्यांचें वास्तविक ऐक्य संभवत नाहीं, त्याचप्रमाणें देह आणि जीवात्मा यांची स्थिति आहे.

३५९ यदवध्यवधात्पापं वध्यत्यागात्तदेव हि ॥ ३।९०।३

अवध्याचा वध केल्यानें जितकें पातक लागतें, तितकेंच पातक वध्याचा वध न केल्यानें लागत असतें.

३६० यदार्यगर्हितं यद्वा
न्यायेन न समार्जितम् ।
तस्माद् ग्रासाद्वरं मन्ये
मरणं देहिनामिदम् ॥ ३।७६।७

आर्य लोकांनीं निंद्य ठरविलेलें किंवा अन्यायाचें कृत्य करून आपलें पोट भरण्यापेक्षां मनुष्यांनीं मरून जाणें हेंच श्रेयस्कर होय.

३६१ यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।
इमं समस्तविज्ञानशास्त्रकोशं विदुर्बुधाः ॥ ३।८।१२

जें या योगवासिष्ठ ग्रंथांत आहे, तेंच इतर ग्रंथांतून आहे आणि जें यांत नाहीं तें कोठेंही नाहीं. कारण हा ग्रंथ म्हणजे सर्व विज्ञानशास्त्रांचें भांडार आहे, असें विद्वान् लोक मानतात.

३६२ यदेव क्रियते नित्यं रतिस्तत्रैव जायते ॥ ३।२।४८

मनुष्य जें कृत्य नेहमीं करतो, तेंच पुन्हां करण्याची आवड त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न होते.

३६३ यद्यथा कल्पितं येन स संपश्यति तत्तथा ॥
६उ.।१७७।३

ज्यानें ज्या वस्तूची ज्या प्रकारानें कल्पना केली, तो त्या वस्तूला तशा प्रकारानें पाहतो.

३६४ यद्वस्तु विद्यमानं सत् प्रश्नस्तत्र विराजते ॥६।९६।४२

जी वस्तु विद्यमान व सद्रूप असते, तिच्याविषयीं प्रश्न केला तर तो शोभतो.

३६५ यन्त्रं तिलानां कठिनं राशिमुग्रमिवाकुलम् ।
यं पीडयति नानङ्गस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥६।२३।१०

तेल काढण्याचा कठीण घाणा तिळांची मोठी रास पिळून काढतो, त्याप्रमाणें मदन ज्याला व्याकुळ करून पीडा देत नाहीं, त्याला ठार मारण्याची इच्छा मृत्यु करीत नाहीं.

३६६ यन्नाम किल नास्त्येव
तच्छान्तौ का कदर्थना ॥ ६उ.।१४२।४५

मुळांत जी वस्तु नाहीं, तिचा परिहार करण्याविषयीं क्लेश तरी कसले !

३६७ यन्मयो हि भवत्यङ्ग पुरुषो वक्ति तादृशम् ॥
६उ.।२९।४०

(श्रीवसिष्ठ रामाला सांगतात) बाबारे, मनुष्याचें जसें ज्ञान असेल, तसें तो भाषण करतो.

३६८ यमो निर्घृणराजेन्द्रो नार्तं नामानुकम्पते ।
सर्वभूतदयोदारो जनो दुर्लभतां गतः ॥ १।२६।७

यम हा अत्यंत निर्दय असून त्याला दुःखितांची मुळींच कीव येत नाहीं. सर्व प्राण्यांवर दया करणारा थोर मनुष्य या जगांत फारच विरळा.

३६९ ययैवाजीव्यते युक्त्या सैवापदि विराजते ॥
६उ.।१९६।१६

आपत्काळीं ज्या युक्तीनें प्राण वांचतात, तीच उत्तम होय.

३७० यस्त्विच्छातानवे यत्नं न करोति नराधमः ।
सोऽन्धकूपे स्वमात्मानं दिनानुदिनमुज्झति ॥
६उ.।३६।३१

जो नीच मनुष्य आपल्या इच्छा कमी करण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं, तो आपणाला प्रत्येक दिवशीं अंधकूपांत फेकीत असतो.

३७१ यस्याग्रे न गलति संशयः समूलो
नैवासौ क्वचिदपि पण्डितोक्तिमेति ॥ ३।७९।३३

जो आपल्यापुढें मांडलेल्या शंकेचें समूळ निरसन करीत नाहीं, त्याला पंडित ही पदवी केव्हांच प्राप्त होत नाहीं.

३७२ यस्यान्तर्वासनारज्ज्वा
ग्रन्थिबन्धः शरीरिणः ।
महानपि बहुज्ञोऽपि
स बालेनापि जीयते ॥ ४।२७।२०

जो मनुष्य अंतःकरणांतील वासनारूपी दोरीनें घट्ट बांधलेला असतो, तो कितीही बलवान् किंवा विद्वान् असो, प्रसंगीं लहानशा पोराकडूनही पराजित होतो.

३७३ यस्येच्छाननुसंधानमात्रे दुःसाध्यता मतेः ।
गुरूपदेशशास्त्रादि तस्य नूनं निरर्थकम् ॥६उ.।३६।३५

इच्छेचा संबंध न ठेवणें, एवढें देखील ज्याच्या बुद्धीला दुःसाध्य वाटत असेल, त्यानें घेतलेला गुरूपदेश, त्याचें शास्त्रज्ञान इत्यादि सर्व खरोखर व्यर्थ होय.

३७४ यस्योज्ज्वलति तीक्ष्णाग्रा पूर्वापरविचारिणी ।
प्रज्ञादीपशिखा जातु जाड्यान्ध्यं तं न बाधते ५।१२।१९.

ज्याच्या ठिकाणीं पूर्वापरविचार करणाऱ्या कुशाग्र बुद्धीची ज्योति प्रज्वलित झालेली असते, त्याला अज्ञानरूपी अंधकार केव्हांही बाधा करीत नाहीं.

३७५ यः स्नातः शीतसितया
साधुसंगतिगङ्गया ।
किं तस्य दानैः किं तीर्थैः
किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ २।१६।१०

ज्यानें सत्संगरूपी गंगेच्या थंड व स्वच्छ पाण्यांत स्नान केलें आहे, त्याला दान, तीर्थ, तप आणि यज्ञ यांच्यापासून कोणतें पुण्य प्राप्त व्हावयाचें राहिलें आहे ?

३७६ यावत्तिलं यथा तैलं यावद्देहं तथा दृशा ।
यो न देहदृशामेति स च्छिनत्त्यसिनाम्बरम् ६।१०४।४२

जोंपर्यंत तीळ असतात तोंपर्यंत त्यांत तेल असतेंच. त्याप्रमाणें जोंपर्यंत शरीर असतें तोंपर्यंत हर्ष, खेद इत्यादि विकार होणारच. देह असेपर्यंत ज्याला हे विकार होत नाहींत तो तरवारीनें आकाशच कापून काढतो.

३७७ यावत्सर्वं न संत्यक्तं
तावदात्मा न लभ्यते ।
सर्वावस्थापरित्यागे
शेष आत्मेति कथ्यते ॥ ५।५८।४४

जोंपर्यंत मनानें सर्व विषयांचा पूर्णपणें त्याग केला नाहीं, तोंपर्यंत कोणालाही आत्मप्राप्ति होणार नाहीं. कारण मनाच्या सर्व अवस्थांचा त्याग झाल्यानंतर अवशिष्ट राहणारा तोच आत्मा, असा सिद्धांत आहे.

३७८ यावदन्यन्न संत्यक्तं
तावत्सामान्यमेव हि ।
वस्तु नासाद्यते साधो
स्वात्मलाभे तु का कथा ॥ ५।५८।४५

(मांडव्य ऋषि सुरघु राजाला म्हणतात) हे साधो, सामान्य व्यवहारामध्येंदेखील एखादी क्षुद्र वस्तु तिच्या विरोधी वस्तूंचा त्याग केल्याशिवाय हातीं लागत नाहीं; असा नियम आहे. तर आत्मलाभाच्या संबंधानें हा नियम विशेषच लागू पडावा, यांत काय आश्चर्य आहे ?

३७९ यावद्देहं स्वभावोऽस्य देहस्य न निवर्तते ॥ ३।७६।५

जोंपर्यंत देह आहे, तोंपर्यंत त्याचे धर्म नाहींसे होत नाहींत.

३८० या विवेकविकासिन्यो मतयो महतामिह ।
न ता विपदि मज्जन्ति तुम्बकानीव वारिणि ॥२।१४।११

भोपळा पाण्यांत बुडत नाहीं, त्याप्रमाणें विवेकानें विकास पावलेली महात्म्यांची बुद्धि विपत्काळीं निराशेंत बुडून जात नाहीं,

३८१ युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।
अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मजन्मना ॥ २।१८।३

एखाद्या मुलानेंही केलेलें सयुक्तिक भाषण ग्राह्य समजावें, परंतु प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानेंही केलेलें भाषण युक्तीच्या विरुद्ध असल्यास तें त्याज्य समजावें.

३८२ युक्त्या च व्यवहारिण्या स्वार्थः प्राज्ञेन साध्यते ॥
३।७८।२५

ज्ञाते लोक आपलें कार्य व्यावहारिक युक्तीनें साधीत असतात.

३८३ युक्त्या प्रबोध्यते मूढः प्राज्ञस्तत्त्वेन बोध्यते ॥
६।४९।२१

मूढाला युक्तीनें बोध करावा लागतो व जाणत्याला तत्त्व सांगून बोध करावा लागतो.

३८४ युक्त्यैव बोधयित्वैष जीव आत्मनि योज्यते ।
यद्युक्त्यासाद्यते कार्यं न तद्यत्नशतैरपि ॥ ६।४९।१९

युक्तीनेंच बोध करून या जीवाला आत्मप्राप्ति करून द्यावी लागते. कारण जें कार्य युक्तीनें साधतें तें शेंकडों प्रयत्नांनींही साधत नाहीं.

३८५ युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च खण्डनम् ।
ग्रथनं च तरङ्गाणामास्था नायुषि युज्यते ॥ १।१४।५

वाऱ्याची मोट बांधतां येईल, आकाशाचे तुकडे करतां येतील, पाण्यावरील लाटांना एकत्र ओंवतां येईल या गोष्टींवर एकवेळ विश्वास बसेल परंतु आयुष्यावर विश्वास बसत नाहीं.

३८६ ये केचन समारम्भा ये जनस्य क्रियाक्रमाः ।
ते सर्वे देहमात्रार्थमात्मार्थं न तु किंचन ॥ ४।५७।३१

बाह्य विषयांवर दृष्टि ठेवणारे लोक सर्व वैदिक किंवा लौकिक कर्में केवळ देहाच्या सुखासाठीं करीत असतात, परंतु आत्मज्ञानासाठीं मुळींच प्रयत्न करीत नाहींत.

३८७ येन नासादितं हेम रीतिं किं स परित्यजेत्॥६।१०१।४०

ज्याला सोन्याची माहितीच नाहीं, तो पितळ मिळविण्याच्याच मार्गांत असणार.

३८८ येन प्राप्तेन लोकेऽस्मिन्न प्राप्यमवशिष्यते ।
तत्कृतं सुकृतं मन्ये शेषं कर्म विपूचिका ॥ ६।७४।१७

(भगीरथ म्हणतो) जें प्राप्त झालें असतां या लोकांत कांहीं अधिक मिळावयाचें राहात नाहीं, तेंच करणें याला मी 'सुकृत' समजतों. बाकीचें कर्म म्हणजे पटकीप्रमाणें अपवित्र व दुःखदायक होय.

३८९ येनाभ्यासः परित्यक्त इष्टे वस्तुनि सोऽधमः ।
कदाचिन्न तदाप्नोति वन्ध्या स्वतनयं यथा ॥
६उ.।६७।३४

ज्यानें इच्छिलेल्या वस्तूविषयींचा अभ्यास सोडून दिला, तो नीच होय. वंध्येला ज्याप्रमाणें स्वतःचा मुलगा प्राप्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें अभ्यास सोडून देणाराला इष्ट वस्तु कधींही प्राप्त होत नाहीं.

३९० ये शूरा ये च विक्रान्ता ये प्राज्ञा ये च पण्डिताः ।
तैस्तैः किमिव लोकेऽस्मिन्वद दैवं प्रतीक्ष्यते ॥२।८।१७

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात हे रामा,) या जगांत जे लोक शूर, पराक्रमी, बुद्धिमान् व पंडित म्हणून प्रसिद्धीला आले (ते केवळ पौरुषाच्याच योगानें होत.) तूंच सांग कीं, ते कधीं दैवाची वाट पहात बसले होते काय ?

३९१ येषां गुणेष्वसंतोषो रागो येषां श्रुतं प्रति ।
सत्यव्यसनिनो ये च ते नराः पशवोऽपरे ॥ ४।३२।४३

ज्यांचा हावरेपणा सद्गुणांविषयीं आहे, ज्यांना प्रेम विद्येचें आहे, आणि व्यसन सत्याचें आहे, तेच खरोखर मनुष्य होत. इतर लोक केवळ पशुतुल्य होत.

३९२ यैरेव जायते रागो मूर्खस्याधिकतागतैः ।
तैरेव भोगैः प्राज्ञस्य विराग उपजायते ॥ ४।४६।५

ज्या विषयोपभोगांच्या समृद्धीमुळें मूर्ख मनुष्यांना प्रेम उत्पन्न होतें, त्याच विषयांच्या अभिवृद्धीमुळें ज्ञात्यांना वैराग्य उत्पन्न होतें.

३९३ यो न निर्वासनो नूनं सर्वधर्मपरोऽपि सः ।
सर्वज्ञोऽप्यभितो बद्धः पञ्जरस्थो यथा खगः ॥
६।५५।४४

ज्याच्या वासना नाहींशा झाल्या नाहींत, तो खरोखर सर्वधर्मपरायण व सर्वज्ञ जरी असला तरी पिंजऱ्यांतील पक्ष्याप्रमाणें सर्व बाजूंनीं बद्धच आहे.

३९४ योऽन्तःशीतलतां यातो यो भावेषु न मज्जति ।
व्यवहारी न संमूढः स शान्त इति कथ्यते ॥२।१३।७८

ज्याचें अंतःकरण तृप्त आहे, विषयांच्या पसाऱ्यांत राहूनही जो विषयासक्त होत नाहीं, आणि व्यवहार करीत असूनही जो मोह पावत नाहीं, तोच खरा शांत होय.

३९५ यो यादृक्क्लेशमाधातुं समर्थस्तादृगेव सः ।
अवश्यं फलमाप्नोति प्रबुद्धोऽस्त्वज्ञ एव वा ॥
६उ.।१०२।३३

ज्ञानी असो अज्ञानी असो, जो ज्या प्रकारचे कष्ट करण्यास समर्थ असेल, त्याप्रकारचें फळ त्याला अवश्य प्राप्त होतें.

३९६ यो यो यथा प्रयतते स स तत्तत्फलैकभाक् ।
न तु तूष्णीं स्थितेनेह केनचित्प्राप्यते फलम्॥२।७।१९

जो जो मनुष्य जसा जसा प्रयत्न करतो, तसें तसें फळ त्याला प्राप्त होतें; परंतु स्वस्थ बसून कोणालाही फळ प्राप्त होत नाहीं.

३९७ यो यो यादृग्गुणो जन्तुः स तामेवैति संस्थितिम् ।
सदृशेष्वप्यजेषु श्वा न मध्ये रमते क्वचित् ॥५।३२।२९

जो ज्या गुणाचा असेल तो त्या गुणाला योग्य अशा स्थितींतच राहतो. रंगाप्रमाणें व रूपाप्रमाणें बोकडांचा रंग व रूप हीं जरी असलीं, तरी त्यांच्या कळपांत कुत्रा कधींही रमत नाहीं.

३९८ योऽस्मत्तातस्य कूपोऽयमिति कौपं पिबत्यपः ।
त्यक्त्वा गाङ्गं पुरःस्थं तं को ना शास्त्यतिरागिणम्॥
२।१८।४

'ही विहीर आमच्या वडिलांनीं खणलेली आहे,' असें म्हणून आपल्या पुढें असलेलें गंगेचें पाणी टाकून जो त्या विहिरीचेंच पाणी पितो, त्या हट्टी मनुष्याची कोणता मनुष्य समजूत घालणार ?

३९९ रम्यवस्तुक्षयायैव मूढानां जृम्भते पदम् ॥ ६।६२।२५

सुंदर वस्तूंचा नाश करण्यासाठींच मूढ लोकांचें स्थान वाढत असतें.

४०० राग एव हि शोभायै
निर्गुणानां जडात्मनाम् ॥ ६उ.।१२०।१०

(हा फुललेला पळसाचा वृक्ष केवळ रंगीत फुलांच्या योगानें राजासारखा शोभत आहे, त्याप्रमाणें) खरी शोभा देणारे औदार्यादि गुण मूर्खांच्या ठिकाणीं नसल्यामुळें शोभा आणण्यासाठीं त्यांना केवळ रंगीत वस्त्रालंकारच धारण करावे लागतात.

४०१ राजते हि पदार्थश्रीर्महतामर्पणाच्छुभा ॥ ३।१०४।३७

एखादा मूल्यवान् चांगला पदार्थ योग्य असलेल्या थोर लोकांना अर्पण केला असतां शोभूं लागतो.

४०२ राज्यानि संपदः स्फारा भोगो मोक्षश्च शाश्वतः ।
विचारकल्पवृक्षस्य फलान्येतानि राघव ॥ २।१४।१०

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे राघवा, राज्य, विपुल संपत्ति, विषयोपभोग आणि मोक्ष हीं सर्व विचाररूपी कल्पवृक्षाचींच फळें होत.

४०३ लोकनिन्द्यस्य दुर्जन्तोर्जीवितान्मरणं वरम् ॥५।४६।४३

लोकांच्या निंदेला पात्र झालेल्या दुष्ट पुरुषानें जगण्यापेक्षां मरून जाणें हेंच श्रेयस्कर आहे.

४०४ लोकस्थितिरलङ्घ्या हि महतामपि मानद ॥५।६५।३०

(श्रीवसिष्ठ मान देणाऱ्या रामाला म्हणतात) हे मानदा, माहात्म्यांनासुद्धां लौकिक व्यवहाराचें उल्लंघन करतां येत नाहीं.

४०५ वरं शरावहस्तस्य चाण्डालागारवीथिषु ।
भिक्षार्थमटनं राम न मौर्ख्यहतजीवितम् ॥ २।१३।२७

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे रामा, चांडाळांच्या वस्तींतून हातांत थाळी घेऊन भीक मागण्याचा प्रसंग आला तरी पुरवला, परंतु मूर्खपणामुळें निष्फळ झालेलें जीवित कंठण्याचा प्रसंग नको.

४०६ वरं कर्दमभेकत्वं मलकीटकता वरम् ।
वरमन्धगुहाहित्वं न नरस्याविचारिता ॥ २।१४।४६

चिखलांत बेडूक होऊन राहावें लागणें, घाणीमधील किडा बनावें लागणें किंवा एखाद्या गुहेमध्यें आंधळा सर्प होऊन राहावें लागणें चांगलें, परंतु मनुष्य होऊनही विचाररहित असणें चांगलें नाहीं.

४०७ वसनाशनमात्रेण तुष्टाः शास्त्रफलानि ये ।
जानन्ति ज्ञानबन्धूंस्तान्विद्याच्छास्त्रार्थशिल्पिनः ॥
६उ.।२१।५

उत्तमवस्त्रें आणि भोजनादि पदार्थ मिळणें हेंच शास्त्रज्ञानाचें फळ, असें समजून आनंद मानणारे लोक शास्त्रार्थाचे केवळ शिल्पी (कसबी) होत; ज्ञानी नव्हत. (कारागीर लोकांनीं तयार केलेल्या सुंदर वस्तूंचे भोक्ते दुसरे, कारागीर फक्त मजुरीचे मालक. तीच यांची तऱ्हा.)

४०८ वसन्तो नन्दनोद्यानमिन्दुरप्सरसः स्मृताः ।
इत्येकतः समुदितं संतोषामृतमेकतः ॥ ६उ.।४७।४४

वसंत ऋतु, नंदनवन, चंद्र आणि अप्सरा या सर्वांपासून होणारें सुख एका संतोषरूपी अमृतापासून मिळतें.

४०९ वस्त्वल्पमप्यतिबृहल्लघुसत्त्वो हि मन्यते ॥
६उ.।१८।२३

(कोणताही प्राणी आपल्या बुद्धिसामर्थ्याप्रमाणें वस्तूला महत्त्व देतो) मंद बुद्धीचा मनुष्य अतिशय मूल्यवान् पदार्थाला कमी किंमतीचा समजून क्षुद्र वस्तूला फार महत्त्व देतो. (उंदीर रत्नादिकांना तुच्छ मानून धान्याचे कण गोळा करतात. तसेंच खेळणारें मूल मातीचें नवीन चित्र घेण्यासाठीं जवळचा मूल्यवान् दागिना देण्यासही तयार होतें.)

४१० वस्त्वस्थानगतं सर्वं शुभमप्यशुभं भवेत् ॥
६उ.।११६।५२

कोणतीही शुभ वस्तु अयोग्य ठिकाणीं राहिल्यास ती अशुभ होते.

४११ वातान्तर्दीपकशिखालोलं जगति जीवितम् ।
तडित्स्फुरणसंकाशा पदार्थश्रीर्जगत्त्रये ॥ १।२८।११

वाऱ्याच्या झोतांत सांपडलेल्या दिवटीच्या ज्योतीप्रमाणें जगांतील जीविताची स्थिति क्षणभंगुर आहे. त्रैलोक्यांतील सर्व पदार्थांची शोभा विजेच्या प्रकाशाप्रमाणें चंचल आहे.

४१२ वासनातन्तुबद्धा ये आशापाशवशीकृताः ।
वश्यतां यान्ति ते लोके रज्जुबद्धाः खगा इव ॥ ४।२७।१८

जे आशापाशांत गुरफटले जाऊन वासनातंतूंनीं बद्ध झालेले असतात, ते जाळ्यांत अडकलेल्या पक्ष्यांप्रमाणें (दुसऱ्याच्या) सहज ताब्यांत जातात.

४१३ वासनातानवं राम
मोक्ष इत्युच्यते बुधैः ।
पदार्थवासनादार्ढ्यं
बन्ध इत्यभिधीयते ॥ २।२।५

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे रामा, वासना क्षीण होत जाणें या स्थितीलाच ज्ञाते पुरुष मोक्ष असें म्हणतात. व पदार्थांबद्दलची वासना दृढ होत जाणें हाच बंध होय असें त्यांचें मत आहे.

४१४ वासनावागुराकृष्टो मनोहरिणको नृणाम् ।
परां विवशतामेति संसारवनगुल्मके ॥ ३।११०।११

वासनारूपी जाळ्यांत सांपडलेलें मनुष्याचें मनोरूपी हरिण संसाररूपी वनांतील झाडींत अतिशय विव्हल होऊन जातें.

४१५ विचारसंतोषशमसत्समागमशालिनि ।
प्रवर्तन्ते श्रियो जन्तौ कल्पवृक्षाश्रिते यथा ॥२।१६।२४

कल्पवृक्षाचा आश्रय केला म्हणजे सर्व तऱ्हेचें ऐश्वर्य प्राप्त होतें, त्याप्रमाणें विचार, संतोष, शम आणि सत्समागम यांनीं युक्त असलेल्या मनुष्याला सर्व ऐश्वर्य प्राप्त होतें.

४१६ विचारः सफलस्तस्य विज्ञेयो यस्य सन्मतेः ।
दिनानुदिनमायाति तानवं भोगगृध्नुता ॥ ४।१८।६५

चांगली बुद्धि असलेल्या ज्या पुरुषाचा विषयोपभोगांचा लोभ दिवसेंदिवस कमी होत असतो, त्याचाच आत्मविषयक विचार सफळ होत जातो, असें समजावें.

४१७ विचारोदयकारिण्या धिया व्यवहरन्ति ये ।
फलानामत्युदाराणां भाजनं हि भवन्ति ते॥२।१४।१२

जे लोक विचार करणाऱ्या बुद्धीनें व्यवहार करतात, ते अतिशय उत्कृष्ट फळ मिळविण्याला पात्र होतात.

४१८ विद्राविते शत्रुजने समस्ते
समागतायामभितश्च लक्ष्म्याम् ।
सेव्यन्त एतानि सुखानि यावत्
तावत्समायाति कुतोऽपि मृत्युः ॥ १।२७।२०

सर्व शत्रूंचें पारिपत्य करून, सर्व प्रकारची संपत्ति मिळवून मनुष्य अनेक सुखांचा अनुभव घेत आहे, तोंच मृत्यु अचानक येऊन त्याच्यावर झडप घालतो.

४१९ विना पुरुषयत्नेन दृश्यते चेज्जनार्दनः ।
मृगपक्षिगणं कस्मात्तदासौ नोद्धरत्यजः ॥ ५।४३।१५

मनुष्यानें स्वतः उद्योग केल्यावांचून जर त्याला ईश्वराचें दर्शन होऊं शकलें असतें तर पशु, पक्षी इत्यादिकांचा सुद्धां उद्धार त्या परमेश्वरानें कां केला नसता ?

४२० वियोगायैव संयोगाः ॥ ६।१२६।२८

वियोग होण्यासाठींच संयोग होत असतात.

४२१ विविधवनकुसुमकेसरधवलवपुर्हंस इव दृष्टः ।
काकः कृमिकुलकवलं क्लिन्नमथो कवलयन् ज्ञातः ॥
६उ.।११६।६५

वनांतील नानाप्रकारच्या पुष्पपरागांनीं शुभ्र झालेला कावळा हंसासारखा जरी वाटला, तरी किड्यांनीं भरलेलें व माखून गेलेलें मांस खाण्यासाठीं तो उचलून घेत आहे असें दिसल्याबरोबर हा कावळाच आहे अशी खात्री झाली.

४२२ विवेकोऽस्ति वचस्येव चित्रेऽग्निरिव भास्वरः ।
यस्य तेनापरित्यक्ता दुःखायैवाविवेकिता ॥४।१८।६७

ज्याचा विवेक बोलण्यांतच मात्र आहे, त्याला चित्रांतील प्रकाशमान अग्निप्रमाणें विवेकाचा मुळींच उपयोग होत नाहीं. त्यानें अविवेक सोडला नसल्यामुळें त्यापासून त्याला दुःख होतें.

४२३ विश्वामित्रेण मुनिना दैवमुत्सृज्य दूरतः ।
पौरुषेणैव संप्राप्तं ब्राह्मण्यं राम नान्यथा ॥ २।८।२०

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे रामा, विश्वामित्र मुनींनीं दैव दूर बाजूला झुगारून देऊन केवळ पौरुषाच्याच बळावर ब्राह्मण्य प्राप्त करून घेतलें.

४२४ विषं विषयवैषम्यं न विषं विषमुच्यते ।
जन्मान्तरघ्ना विषया एकदेहहरं विषम् ॥ १।२९।१३

ज्याला आपण विष म्हणून म्हणतों, तें वास्तविक विष नसून विषयांची तळमळ हेंच खरें विष होय. विषप्राशन केलें असतां एका देहाचा नाश होतो; परंतु विषयांचें सेवन हें अनेक जन्मांचा नाश करतें.

४२५ विषयान्प्रति भोः पुत्र सर्वानेव हि सर्वथा ।
अनास्था परमा ह्येषा सा युक्तिर्मनसो जये॥५।२४।१७

(विरोचन बलीला म्हणतो) हे पुत्रा, सर्व विषयांसंबंधानें मुळींच आस्था न ठेवणें हीच मनोजयाची सर्वोत्कृष्ट युक्ति आहे.

४२६ वृक्षाः प्रतिवनं सन्ति नित्यं सफलपल्लवाः ।
नत्वपूर्वचमत्कारो लवङ्गः सुलभः सदा ॥ १।३३।४१

प्रत्येक वनामध्यें फळांपानांनीं भरलेले असे शेंकडों वृक्ष आढळून येतात. परंतु आश्चर्यकारक लवंगवृक्ष एखादाच आढळतो.

४२७ व्याचष्टे यः पठति च
शास्त्रं भोगाय शिल्पिवत् ।
यतते न त्वनुष्ठाने
ज्ञानबन्धुः स उच्यते ॥ ६उ.।२१।३

कारागीर द्रव्य मिळविण्यासाठीं प्रयत्न करतो, त्याप्रमाणें उपभोग मिळविण्यासाठीं जो शास्त्र पढतो व त्याचें व्याख्यान करतो, पण स्वतः त्याप्रमाणें वागण्याविषयीं झटत नाहीं, तो ज्ञानबंधु म्हणजे नांवाचाच ज्ञानी होय.

४२८ शतादेकतमस्यैव सर्वोदारचमत्कृतिः ।
ईप्सितार्थार्पणैकान्तदक्षा भवति भारती ॥ १।३३।३२

शेंकडों वक्त्यांमध्यें एखाद्याचेंच भाषण सर्व सहृदय श्रोत्यांच्या अन्तःकरणांत कौतुक उत्पन्न करितें, आणि इच्छिलेला अर्थ निश्चितपणें बिंबवितें.

४२९ शमेनासाद्यते श्रेयः शमो हि परमं पदम् ॥ २।१३।५२

शमानेंच मोक्ष प्राप्त होतो. व शम हेंच श्रेष्ठपद आहे.

४३० शरदम्बुधरच्छायागत्वर्यो यौवनश्रियः ।
आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः॥६उ.।९३।८४

शरद्ऋतूंतील मेघांच्या छायेप्रमाणें तारुण्याची शोभा क्षणिक आहे, आणि शब्दादिविषय वरवर सुखदायक खरे, परंतु शेवटीं अत्यंत दुःखदायक होत.

४३१ शरीरमरुतापोत्थां युवतामृगतृष्णिकाम् ।
मनोमृगाः प्रधावन्तः पतन्ति विषयावटे ॥ १।२०।३२

शरीर हें रखरखीत वाळवंट आहे, त्यांतील तापानें उत्पन्न झालेल्या तारुण्यरूपी मृगजळाकडे मनोरूपी हरिण धांवत जातात; आणि शेवटीं विषयांच्या खड्यांत जाऊन पडतात.

४३२ शस्त्राणि दयिताङ्गानि लग्नान्यङ्गे निरम्बरे ।
यो बुध्यमानः सुसमः स परस्मिन्पदे स्थितः ॥
६उ.।११।१

ज्याच्या उघड्या आंगावर झालेले शस्त्रांचे प्रहार आणि स्त्रीच्या अवयवांचा स्पर्श हीं दोन्ही ज्याला सारखींच वाटतात, तो ब्रह्मपदाला पोचला असें समजावें.

४३३ शास्त्रं सुबोधमेवेदं सालंकारविभूषितम् ।
काव्यं रसमयं चारु दृष्टान्तैः प्रतिपादितम् ॥२।१८।३३

हा योगवासिष्ठ शास्त्रीय ग्रंथ अतिशय सुबोध आहे, (अनेक) अलंकारांनीं सजविलेला आहे, (यांतील विषय पुष्कळ) दृष्टान्त देऊन प्रतिपादन केले आहेत म्हणून हा ग्रंथ एखाद्या काव्याप्रमाणें रम्य व सरस बनला आहे.

४३४ शास्त्रसज्जनसंसर्गैः प्रज्ञां पूर्वं विवर्धयेत् ।
सेकसंरक्षणारम्भैः फलप्राप्तौ लतामिव ॥ ५।१२।२४

एखाद्या वेलीला चांगलीं फळें यावीं असें वाटत असेल, तर तिला पाणी घालून तिचें रक्षण करावें लागतें, त्याप्रमाणें (कार्य सिद्धीस नेणाऱ्या पुरुषानें) शास्त्र आणि सत्समागम यांच्या योगानें प्रथम आपली बुद्धि वाढवावी.

४३५ शिखी वार्यपि नादत्ते भूमेर्भुङ्क्ते बलादहिम् ।
दौरात्म्यं तन्न जाने किं सर्पस्य शिखिनोऽथवा ॥
६उ.।११८।१९

मोर भूमीवरील पाणीही पीत नाहीं पण सर्पाला मात्र बलात्कारानें खाण्यासाठीं उचलून नेतो, तेव्हां याठिकाणीं अंतःकरणाचा दुष्टपणा सर्पाचा आहे किंवा मोराचा आहे तें समजत नाहीं.

४३६ शिष्यप्रज्ञैव बोधस्य कारणं गुरुवाक्यतः ॥६।१२८।६३

ज्ञान होण्याला गुरूच्या उपदेशापेक्षां शिष्याची बुद्धिच अधिक कारण आहे.

४३७ शुद्धेऽल्पोऽप्युपदेशो हि निर्मले तैलबिन्दुवत् ।
लगत्युत्तानचित्तेषु नादर्श इव मौक्तिकम् ॥ ६उ.।५।३

तेलाचा थेंब निर्मळ वस्त्रावर पडला असतां आंत शिरून जसा पसरतो तसा थोडाही उपदेश शुद्ध चित्तामध्यें चांगल्या रीतीनें बिंबतो, परंतु चित्त गंभीर नसल्यास आरशांत पडलेल्या मोत्याच्या प्रतिबिंबाप्रमाणें उपदेश ठसत नाहीं.

४३८ शुभवासनया चेतो महत्या जायते महत् ।
भवतीन्द्रमनोराज्य इन्द्रतास्वप्नभाङ्नरः ॥ ४।३५।३०

शुभ वासनेमुळें मन शुभ होतें, आणि मोठ्या वासनेमुळें मनही मोठें होतें, ' मी इंद्र होईन ' असें मनोराज्य करणारा स्वप्नामध्यें इंद्र होतो.

४३९ शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् ।
पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ २।९।३०

वासनारूपी नदी शुभ किंवा अशुभ अशा दोन्ही मार्गांनीं वाहत असते. (आपल्या वासनेचा प्रवाह अशुभमार्गानें जात आहे असें दिसून आल्यास) प्रयत्न करून तो प्रवाह शुभ मार्गाकडे वळवावा.

४४० शून्यमाकीर्णतामेति मृतिरप्युत्सवायते ।
आपत्संपदिवाभाति विद्वज्जनसमागमे ॥ २।१६।३

विद्वान् लोकांच्या सहवासांत असणाऱ्याला एखादे शून्यस्थानहीं मनुष्यांनीं गजबजल्याप्रमाणें दिसतें, मृत्युही उत्सवाप्रमाणें आनंददायक वाटतो व आपत्तीलाही त्याच्या दृष्टीनें संपत्तीचें स्वरूप पाप्त होतें.

४४१ शैशवं वार्धकं ज्ञेयं तिर्यक्त्वं मृतिरेव च ।
तारुण्यमेव जीवस्य जीवितं तद्विवेकि चेत् ॥
६उ.।१६२।२१

बाळपण आणि म्हातारपण या दोन्ही अवस्थांत ज्ञान प्राप्त होत नसल्यामुळें त्या पशुपक्ष्यांप्रमाणें व्यर्थ होत. त्या मरणतुल्यच आहेत. प्राण्याचें खरें जीवित म्हणजे तारुण्य होय. परंतु तें देखील विचार करणारें असेल तर.

४४२ शैशवं च मनश्चैव सर्वास्वेव हि वृत्तिषु ।
भ्रातराविव लक्ष्येते सततं भङ्गुरस्थिती ॥ १।१९।१६

बाळपण आणि मन या दोहोंचें स्वरूप सारखेंच चंचल आहे, यावरून सर्व वृत्तींमध्यें हीं दोन्ही भावंडेंच आहेत, असें वाटतें.

४४३ श्मशानमापदं दैन्यं दृष्ट्वा को न विरज्यते ।
तद्वैराग्यं परं श्रेयः स्वतो यदभिजायते ॥ २।११।२८

स्मशानांत गेल्यानंतर किंवा आपत्ति आणि दैन्य प्राप्त झाल्यानंतर कोणाला वैराग्य उत्पन्न होत नाहीं ? परंतु असलें वैराग्य खरें नव्हे. स्वतः (विचार करून) जें वैराग्य उत्पन्न होतें, तेंच अत्यंत श्रेयस्कर होय.

४४४ श्रीमानजननिन्द्यश्च शूरश्चाप्यविकत्थनः ।
समदृष्टिः प्रभुश्चैव दुर्लभाः पुरुषास्त्रयः ॥ १।१३।११

लोकांच्या निंदेला पात्र न झालेला श्रीमंत, स्वतः प्रौढि न सांगणारा शूर, आणि सर्वत्र समदृष्टि असणारा राजा हे तीन पुरुष या जगांत दुर्लभ आहेत.

४४५ श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा शुभाशुभम् ।
न हृष्यति ग्लायति यः स शान्त इति कथ्यते ॥
२।१३।८२

चांगल्या किंवा वाईट गोष्टी ऐकून, पाहून, तसेंच चांगल्या किंवा वाईट पदार्थांना स्पर्श करून, त्यांचा वास घेऊन, किंवा उपभोग घेऊन ज्याला हर्ष किंवा विषाद उत्पन्न होत नाहीं, त्यालाच शांत असें म्हणतात.

४४६ संयोगे च वियोगे च महान्तो हि महाशयाः ॥
६।१११।११

(पुत्र, मित्र इत्यादिकांचा) समागम किंवा वियोग झाला असतां थोर पुरुषांचें अंतःकरण स्थिर असतें.

४४७ संशान्ताहंकृतेर्जन्तोर्भोगा रोगा महामते ।
न स्वदन्ते सुतृप्तस्य यथा प्रतिविषा रसाः॥४।३३।६८

(श्रीवसिष्ठ रामाला म्हणतात) हे महामते, भोजन करून अत्यंत तृप्त झालेल्या मनुष्याला उत्तमोत्तम पक्वान्नेंही विषाप्रमाणें वाटतात, त्याप्रमाणें अहंकार नाहींसा होऊन आत्मज्ञानानें तृप्त झालेल्या मनुष्याला विषयोपभोग रोगांप्रमाणें वाटतात.

४४८ संशान्ते चित्तवेताले यामानन्दकलां तनुः ।
याति तामपि राज्येन जागतेन न गच्छति॥४।१५।२०

चित्तरूपी वेताळ शांत झाला असतां, शरीराला प्राप्त होणाऱ्या सुखाच्या सोळाव्या हिश्शाची बरोबरी सर्व जगताचें राज्य मिळाल्यानें होणाऱ्या आनंदालाही करतां येणार नाहीं.

४४९ संसार एव दुःखानां सीमान्त इति कथ्यते ।
तन्मध्यपतिते देहे सुखमासाद्यते कथम् ॥ ५।९।५२

संसार म्हणजे दुःखांची पराकाष्ठा असें सत्पुरुष सांगतात. तेव्हां अशा संसारांत पडलेल्या देहामध्यें सुखप्राप्ति कोठून होणार ?

४५० संसारविषवृक्षोऽयमेकमास्पदमापदाम् ।
अज्ञं संमोहयेन्नित्यं मौर्ख्यं यत्नेन नाशयेत् ॥ २।११।६

संसार हा एक विषवृक्ष असून त्याच्यापासून सर्व तऱ्हेच्या आपत्ति उत्पन्न होतात. अज्ञ मनुष्याला हा संसार मोह उत्पन्न करतो, यासाठीं प्रयत्न करून अज्ञानाचा नाश केला पाहिजे.

४५१ संसारस्यास्य दुःखस्य सर्वोपद्रवदायिनः ।
उपाय एक एवास्ति मनसः स्वस्य निग्रहः ॥ ४।३५।२

सर्व प्रकारें उपद्रव देणाऱ्या अशा या संसारदुःखाचा नाश होण्याला स्वतःच्या मनाचा निग्रह हाच काय तो एक उपाय आहे.

४५२ संसारात्तरणे जन्तोरुपायो ज्ञानमेव हि ॥ २।१०।२२

संसारांतून तरून जाण्याला ज्ञान हाच काय तो एक उपाय आहे.

४५३ संसाराम्बुनिधावस्मिन्वासनाम्बुपरिप्लुते ।
ये प्रज्ञानावमारूढास्ते तीर्णा बुडिताः परे ॥ ४।४६।२२

वासनारूपी पाण्यानें ओतप्रोत भरलेल्या या संसारसमुद्रांत जे बुद्धिरूपी नावेचा आश्रय करतात, तेच या समुद्राच्या पलीकडे तरून जातात, इतर बुडून जातात.

४५४ संकटे विस्मरत्येव जनो गौरवसत्क्रियाम् ॥ ३।७४।२५

कोणीही झाला तरी संकटाचे वेळीं आदरसत्कार करणें विसरून जातोच.

४५५ संकल्पः परमो बन्धस्त्वसंकल्पो विमुक्तता३।११४।२४

संकल्प हाच मोठा बंध असून संकल्प न करणें हाच मोक्ष आहे.

४५६ सज्जनाशयनीकाशं त्यक्त्वा बर्ही महत्सरः ।
पिबत्यम्बवभ्रनिष्ठ्यूतं मन्ये तन्नतिभीतितः ॥
६उ.।११८।२०

(सहचर राजाला म्हणतो) सज्जनांच्या अंतःकरणाप्रमाणें स्वच्छ असलेलें मोठें सरोवर सोडून, मोर मेघांतून गळलेलें पाणी पितो, याचें कारण आपलें मस्तक वाकवावें लागेल, हेंच असावें असें वाटतें.

४५७ सज्जनो हि समुत्तार्य विपद्भ्यो निकटस्थितम् ।
नियोजयति संपत्सु स्वालोकेष्विव भास्करः ॥
६उ.।४७।३०

सूर्य स्वतःच्या प्रकाशांत इतरांना प्रकाशित करतो, त्याप्रमाणें सज्जन आपल्या जवळ असलेला कोणी विपत्तींत पडल्यास त्याला विपत्तीपासून सोडवून चांगली स्थिति प्राप्त करून देतात.

४५८ सतां सप्तपदं मैत्रम् ॥ ६उ.।२१६।४

सज्जनांच्या बरोबर सात पावलें चालल्यानें त्यांच्याशीं सख्य होतें.

४५९ सतो हि मार्जनक्लेशो नासतस्तु कदाचन ॥ ३।६०।२

ज्या वस्तूला अस्तित्व आहे ती नाहींशी करणें शक्य नाहीं. परंतु जिला अस्तित्व नाहीं ती नाहींशी करण्याला मुळींच क्लेश पडत नाहींत.

४६० सत्यं मनोरमाः कामाः सत्यं रम्या विभूतयः ।
किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् ॥
६उ.।९३।७९

विषय आणि ऐश्वर्य हीं खरोखर मनाला आनंद देणारीं आहेत, असें धरून चाललों, तथापि जीवित हेंच मुळीं मत्त स्त्रियांच्या नेत्रकटाक्षाइतकें चंचल आहे याला काय करणार ?

४६१ सत्यां प्रज्ञामहानावि विवेके सति नाविके ।
संसारसागरादस्माद्यो न तीर्णो धिगस्तु तम् ५।७६।१३

बुद्धिरूपी मोठी नौका व विवेकरूपी नावाडी असतां, या संसारसागराच्या पैलतीराला जो जात नाहीं, त्याला धिक्कार असो.

४६२ सन्तोऽतीतं न शोचन्ति भविष्यच्चिन्तयन्ति नो ।
वर्तमानं च गृह्णन्ति कर्म प्राप्तमखण्डितम् ॥६।१२४।१३

सज्जन भूतकाळाच्या गोष्टीविषयीं शोक करीत बसत नाहींत व पुढील कार्याबद्दलही चिंता करीत नाहींत, तर वर्तमानकाळीं प्राप्त झालेलें कर्म मात्र सतत करीत राहतात.

४६३ संतोषः परमो लाभः सत्सङ्गः परमा गतिः ।
विचारः परमं ज्ञानं शमो हि परमं सुखम् ॥ २।१६।१९

संतोष हा अत्यंत श्रेष्ठ लाभ, सत्संग ही परम गति, विचार हें श्रेष्ठ ज्ञान आणि शम हेंच परम सुख होय.

४६४ संतोषः साधुसङ्गश्च विचारोऽथ शमस्तथा ।
एत एव भवाम्भोधावुपायास्तरणे नृणाम् ॥२।१६।१८

संतोष, सत्संग, विचार आणि शांति हींच कांय तीं मनुष्यांना संसाररूपी सागरांतून तारून नेणारीं मुख्य साधनें आहेत.

४६५ संतोषो हि परं श्रेयः संतोषः सुखमुच्यते ॥२।१५।१

संतोष हाच मोक्ष, व संतोष हेंच आत्यंतिक सुख होय.

४६६ समया स्वच्छया बुद्ध्या सततं निर्विकारया ।
यथा यत्क्रियते राम तत्तदोषाय सर्वदा ॥ ६उ.।१९९।७

सम, निर्मळ व निर्विकार बुद्धीनें जें जें करावें तें तें नेहमीं निर्दोषच असतें.

४६७ समुद्रस्येव गाम्भीर्यं धैर्यं मेरोरिव स्थितम् ।
अन्तः शीतलता चेन्दोरिवोदेति विचारिणः॥२।१८।१८

समुद्राचें गांभीर्य, मेरूचें धैर्य व चंद्राची शीतलता हीं विचारी मनुष्याच्या अंतःकरणाला प्राप्त होतात.

४६८ संपदः प्रमदाश्चैव तरङ्गोत्तुङ्गभङ्गुराः ।
कस्तास्वहिफणच्छत्रच्छायासु रमते बुधः ६उ.।४७।४९

संपत्ति आणि तरुण स्त्रिया या पाण्यावरील मोठ्या लाटांप्रमाणें क्षणभंगुर आहेत. सर्पाच्या फणांच्या छायेप्रमाणें असलेल्या संपदा आणि प्रमदा यांच्या ठिकाणीं कोणता शाहाणा मनुष्य रममाण होईल ?

४६९ संभवत्यङ्ग जगति न बीजेन विनाङ्कुरः ॥६।९४।६२

(कुंभमुनि शिखिध्वज राजाला म्हणतात) या जगांत बीजावांचून अंकुर संभवत नाहीं.

४७० सर्वकर्माणि संत्यज्य कुर्यात्सज्जनसङ्गमम् ।
एतत्कर्म निराबाधं लोकद्वितयसाधनम् ॥
६उ.।९८।२३

सर्व कर्मे सोडून प्रथम सज्जनांचा सहवास करावा, सत्समागम हा उपाय मुळींच त्रासदायक नसून इहलोक व परलोक साधून देणारा आहे.

४७१ सर्वं काले हि शोभते ॥ ३।६७।६१

सर्व गोष्टी योग्य वेळींच शोभत असतात.

४७२ सर्वज्ञोऽपि बहुज्ञोऽपि माधवोऽपि हरोऽपि च ।
अन्यथा नियतिं कर्तुं न शक्तः कश्चिदेव हि॥५।८९।२६

कोणी एखादा पुष्कळ जाणणारा असो किंवा सर्वज्ञ असो, स्वतः विष्णु असो किंवा शंकर असो सृष्टिनियम बदलण्यास कोणीही समर्थ नाहीं.

४७३ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
यदा पश्यत्यभेदेन तदा जीवो विमुच्यते॥६।१२८।४९

सर्वभूतांमध्यें आत्म्याला व आत्म्यामध्यें सर्व भूतांना हा जीव जेव्हां अभेदानें पाहतो तेव्हां तो मुक्त होतो.

४७४ सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनन्दन ।
सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ २।४।८

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे राघवा, या संसारांत योग्य दिशेनें प्रयत्न केला असतां सर्वांना नेहमीं वाटेल ती वस्तु प्राप्त करून घेतां येते.

४७५ सर्वं ब्रह्मेति यो ब्रूयादप्रबुद्धस्य दुर्मतेः ।
स करोति सुहृद्बुत्त्या स्थाणोर्दुःखनिवेदनम् ॥
६।४९।२०

मंदबुद्धीच्या मूर्ख मनुष्याला ' हें सर्व ब्रह्मच आहे ' असें जो सांगतो, तो (एखाद्या) खांबाला आपला मित्र समजून आपलें दुःख सांगतो, असेंच म्हटलें पाहिजे.

४७६ सर्वस्य जन्तुजातस्य सर्ववस्त्ववभासने ।
सर्वदैवैक एवोच्चैर्जयत्यभ्यासभास्करः ॥ ६उ.।६७।४१

सर्व प्राण्यांना कोणतीही वस्तु सर्वदा भासविणारा एक अभ्यासरूपी सूर्यच सर्वोत्कृष्ट आहे.

४७७ सर्वस्य बीजे संत्यक्ते सर्वं त्यक्तं भवत्यलम् ॥
६।९३।३५

सर्वांचें बीज टाकलें असतां सर्वांचा त्याग पूर्णपणें केल्यासारखा होतो.

४७८ सर्वस्याः सरितो वारि प्रयात्यायाति चाकरात् ।
देहनद्याः पयस्त्वायुर्यात्येवायाति नो पुनः ॥
६उ.।९३।४८

सर्व नद्यांचें पाणी जरी वाहून जात असलें, तरी तें पुनः मेघ, पर्वत इत्यादिकांपासून येत असतें. परंतु या देहरूपी नदींतील आयुष्यरूपी पाणी एकसारखें जात मात्र असतें, पण त्यांत दुसरी कडून भर पडत नाहीं.

४७९ सर्वः स्वसंकल्पवशाल्लघुर्भवति वा गुरुः ॥ ३।७०।३०

जो तो प्राणी आपल्या संकल्पाच्या योगानें उच्च किंवा नीच स्थिति प्राप्त करून घेत असतो.

४८० सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ताः सर्वे संसारवर्त्मनि ॥ ५।८६।५५

या संसाराच्या मार्गांत सर्व संग्रहांचा शेवटीं नाश होतो, उंचावर चढलेले अखेरीस पडतात आणि ज्यांचा संयोग झाला असेल त्या सर्वांचा शेवटीं वियोग होतो.

४८१ सर्वेषामेव धर्माणां कर्मणां शर्मणामपि ।
पण्डितः पुण्डरीकाणां मार्तण्ड इव मण्डनम् ॥
६उ.।१४३।१

(आकाशाचें) भूषण असलेला सूर्य ज्याप्रमाणें कमळांना विकसित करतो, त्याप्रमाणें (सभेचें) भूषण असलेला पंडित सर्व धर्मांचा, कर्मांचा आणि सुखांचा निर्णय करतो.

४८२ सर्वेषु सुखदुःखेषु सर्वासु कलनासु च ।
मनः कर्तृ मनो भोक्तृ मानसं विद्धि मानवम् ॥
३।११५।२४

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे रामा, सर्व सुखदुःखांचें आणि कल्पनांचें कर्तृत्व आणि भोक्तृत्व मनाकडे आहे. यासाठीं मन म्हणजेच मनुष्य हें लक्षांत ठेव.

४८३ सर्वैव लोकयात्रेयं प्रोता तृष्णावरत्रया ।
रज्जुबन्धाद्विमुच्यन्ते तृष्णाबन्धान्न केचन ॥५।१५।२३

हे सर्व लोकसमुदाय तृष्णारूपी चामड्याच्या वादीमध्यें ओवले गेले आहेत. इतर कसल्याही दोरीनें बद्ध झालेला मनुष्य त्या बंधापासून मुक्त होऊं शकतो परंतु तृष्णेच्या बंधांतून कोणीही सहसा मुक्त होऊं शकत नाहीं.

४८४ सलिलं स्थलतां याति स्थलीभवति वारिभूः ।
विपर्यस्यति सर्वं हि सकाष्ठाम्बुतृणं जगत् ॥ १।२८।९

ज्या ठिकाणीं पाणी आहे, त्या ठिकाणीं कांहीं काळानें भूमि दिसते; व ज्या ठिकाणीं भूमि असते, त्या ठिकाणीं कांहीं दिवसांनीं पाणी दिसूं लागतें. अशा रीतीनें लाकूड, पाणी आणि गवत यांनीं युक्त असलेलें जग कालमानानें बदलत असतें.

४८५ सहस्रेभ्यः सहस्रेभ्यः कश्चिदुत्थाय वीर्यवान् ।
भिनत्ति वासनाजालं पञ्जरं केसरी यथा ॥
६उ.।१९४।३९

ज्याप्रमाणें सिंह पिंजऱ्यांतून बाहेर पडतो, त्याप्रमाणें हजारो लोकांतील एखादाच सामर्थ्यवान् पुरुष वासनेचें जाळें तोडून मोकळा होतो.

४८६ साधुसंगतयो लोके सन्मार्गस्य च दीपिकाः ॥२।१६।९

या जगामध्यें साधूंचा समागम हा सन्मार्ग दाखविणारा दिवा आहे.

४८७ साधूपदिष्टमार्गेण यन्मनोऽङ्गविचेष्टितम् ।
तत्पौरुषं तत्सफलमन्यदुन्मत्तचेष्टितम् ॥२।४।११

सत्पुरुषांनीं आंखून दिलेल्या मार्गानें काया, (वाचा) आणि मन यांनीं जें कर्म केलें जातें, तेंच पौरुष होय. अशा पौरुषानेंच फलप्राप्ति होते. याशिवाय केलेलें इतर कर्म उन्मत्त मनुष्याच्या कर्माप्रमाणें (निष्फळ) होतें.

४८८ सिंहवत्सर्ववेगेन पतन्त्यर्थे किलार्थिनः ॥ ३।७८।६

कार्य साधणारे लोक आपल्या कार्यावर सिंहाप्रमाणें एकदम झडप घालीत असतात.

४८९ सीमान्तं सर्वदुःखानामापदां कोशमुत्तमम् ।
बीजं संसारवृक्षाणां प्रज्ञामान्द्यं विनाशयेत् ॥ ५।१२।२७

सर्व दुःखांची पराकाष्ठा, आपत्तींचें मोठें भांडार, व संसार वृक्षाचें बीज असलेल्या बुद्धिमांद्याचा नाश करावा.

४९० सुनिर्मलापि विस्तीर्णा पावन्यपि हि यौवने ।
मतिः कलुषतामेति प्रावृषीव तरङ्गिणी ॥ १।२०।१८

पावसाळ्यांत नदीचें पाणी गढूळ होतें, त्याप्रमाणें बुद्धि कितीही निर्मळ, उदार आणि शुद्ध असली, तरी ती तारुण्यांत मलिन होते.

४९१ सुभगाः सुलभारोहाः फलपल्लवशालिनः ।
जायन्ते तरवो देशे न तु चन्दनपादपाः ॥ १।३३।४०

दिसण्यांत सुंदर आणि चढण्याला सुलभ असे फळें आणि पानें यांनीं युक्त असलेले वृक्ष सर्वत्र दिसून येतात; परंतु चंदनाचे वृक्ष मात्र सर्वत्र दिसत नाहींत.

४९२ सुरज्ज्वेव बलीवर्दो बध्यते जन्तुरास्थया ॥ ६।२८।६४

दोरीनें बैल बांधला जातो त्याप्रमाणें आशेच्या योगानें प्राणी बद्ध होतो.

४९३ सुलभो दुर्जनाश्लेषो दुर्लभः सत्समागमः ॥ १।२६।२१

दुर्जनांची संगति सुलभ आहे, परंतु सत्समागम मात्र दुर्लभ आहे.

४९४ सुविरक्तं मुनेश्चेतो रक्तं च विषयार्थिनः ।
रमयन्ति समं रम्या विजना वनभूमयः॥६उ.।१२०।२९

मुनिजनांचें विरक्त चित्त आणि कामी पुरुषांचें विषयासक्त चित्त या दोहोंना एकान्त असलेल्या रम्य वनभूमि सारख्याच आनंद देतात.

४९५ सुसाध्यः करटोद्भेदो मत्तैरावणदन्तिनः ।
नोत्पथप्रतिपन्नानां स्वेन्द्रियाणां विनिग्रहः ॥
६उ.।६।४०

(इंद्राच्या) मत्त ऐरावत हत्तीचें गंडस्थळ सहज फोडतां येईल; परंतु भलत्याच मार्गानें जाणाऱ्या स्वतःच्या इंद्रियांचा निग्रह करणें सुलभ नाहीं.

४९६ सौहार्दं सुजनानां हि दर्शनादेव वर्धते ॥ ३।८२।३७

चांगल्या लोकांची भेट होतांच मैत्री वाढत असते.

४९७ सौहार्देन प्रवृत्तस्य को वाक्यं नाभिनन्दति॥३।८२।४८

प्रेमानें बोलणाऱ्याच्या भाषणाचें कोण बरें कौतुक करणार नाहीं ?

४९८ स्त्रीलोचनैस्तडित्पुञ्जैर्ज्वालाजालैस्तरङ्गकैः ।
चापलं शिक्षितं ब्रह्मञ्छैशवाक्रान्तचेतसः ॥ १।१९।१५

(राम विश्वामित्रांना म्हणतो) हे ब्रह्मर्षे, स्त्रियांचे नेत्र, विद्युल्लता, अग्नीच्या ज्वाळा आणि समुद्रावरील लाटा यांनीं बाल्यदशेकडूनच चांचल्याचें शिक्षण घेतलें आहे, असें वाटतें.

४९९ स्फटिकः प्रतिबिम्बेन यथा याति न रञ्जनम् ।
तज्ज्ञः कर्मफलेनान्तस्तथा नायाति रञ्जनम्॥६।१२२।६

स्फटिकमणि प्रतिबिंबाच्या योगानें जसा रंगीत होत नाहीं. त्याप्रमाणें ज्ञानी मनुष्य अंतःकरणांत कर्मफलाच्या योगानें कांहींएक विकार पावत नाहीं.

५०० स्वधर्मेण च हिंसैव महाकरुणया समा ॥ ३।८२।४६

स्वधर्माप्रमाणें केलेली हिंसा ही मोठ्या दयेसारखीच आहे.

५०१ स्वया वासनया लोको यद्यत्कर्म करोति यः ।
स तथैव तदाप्नोति नेतरस्येह कर्तृता ॥ ४।१३।११

जगामध्यें आपल्या वासनेप्रमाणें लोक जें जें कर्म करितात, त्या त्या कर्माचेंच फळ ते भोगतात त्यांत इतरांच्या कर्तृत्वाचा मुळींच संबंध नाहीं.

५०२ स्ववासनानुसारेण सर्व आस्पदमीहते ॥ ३।७३।२९

प्रत्येक प्राणी आपापल्या वासनेप्रमाणेंच स्थानाची इच्छा करितो.

५०३ हरिवक्षोगता लक्ष्मीरपि शोभार्थमेव यत् ।
बिभर्ति कमलं हस्ते कान्याशंसाधिका भवेत् ॥
६उ.।११७।२१

कमळ हें इतकें सुंदर आहे कीं, प्रत्यक्ष विष्णूच्या वक्षःस्थळाच्या ठिकाणीं वसणारी, सर्व सौंदर्यांची अधिदेवता जी लक्ष्मी तिनें शोभा येण्यासाठीं आपल्या हातांत कमळ धारण केलें आहे. दुसरा कोणी यापेक्षां कमळाची अधिक प्रशंसा काय करणार आहे ?

५०४ हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्ण्य च ।
अङ्गान्यङ्गैरिवाक्रम्य जयेचेन्द्रियशात्रवान् ॥४।२३।५८

हातावर हात चोळून, दांतांनीं दांत चावून, गात्रांनीं गात्रें आवळून धरून, (अर्थात् वाटतील ते दृढ प्रयत्न करून) इंद्रियरूपी शत्रूंना जिंकून टाकावें.

५०५ हृदि यावदहंभावो वारिदः प्रविजृम्भते ।
तावद्विकासमायाति तृष्णाकुटजमञ्जरी ॥ ४।३३।३०

जोंपर्यंत अंतःकरणरूपी आकाशांत अहंकाररूपी मेघ वावरत आहे तोंपर्यंत तृष्णारूपी कुड्याची वेल विकास पावत असते.

५०६ हृद्गुहावासिचित्तत्त्वं मुख्यं सानातनं वपुः ।
शङ्खचक्रगदाहस्तो गौण आकार आत्मनः॥५।४३।२७

हृदयरूपी गुहेमध्यें वास करणारें चैतन्यतत्त्व हेंच आत्म्याचें मुख्य आणि सनातन शरीर आहे; हातांत शंख, चक्र व गदा हीं असलेली मूर्ति हें मुख्य स्वरूप नव्हे.

५०७ हृद्याकाशे विवेकार्के शमालोकिनि निर्मले ।
अनर्थसार्थकर्तारो नोद्यन्ति किल केतवः ॥२।१८।२१

हृदयाकाशांत विवेकरूपी सूर्याचा उदय झाला म्हणजे शांतिरूपी स्वच्छ प्रकाश पडतो; मग अनर्थसूचक (कामादि) धूमकेतु उदय पावत नाहींत.

५०८ हेलया राजहंसेन यत्कृतं कलकूजितम् ।
न तद्वर्षशतेनापि जानात्याशिक्षितुं बकः ॥
६उ.।११७।३५

राजहंसानें सहज कलेला मधुर किलबिल शब्द बगळयाला शंभर वर्षे अभ्यास करूनही करतां येणार नाहीं.

सार्थश्रीयोगवासिष्ठसुभाषितानि

विषयसूची

विषयः	क्रमाङ्कः
अङ्कुरः	३१६।३३५।४६९
अध्यवसायी	२६८
अनुजीवी	२७९
अन्तःकरणम्	२८–३३।३१८। ३९४। ४६७। ४९९
आत्मा	३
आशयः	४४६। ४५६
हृदयम्	२१०। ५०५–५०७
अन्नम्	३४
दुरन्नम्	९२
अभिभवः	५३
अभ्यासः	७।४७–४९। ९५। ११३।१५३। १७६। २०६।२२५।२८४। २९१।३४६।३५०। ३८९।४७६
अमृतम्	२०६।४०८।
अयः	५२
अलङ्क्ष्या	४०४
अशक्तिः	१५८
अशक्यम्	३२४
अस्तिता	७७।३५५।३६६
भावः	२५४
सत्ता	३५७
अभावः	२५४

अहंकारः १९।६३–६६।१३६। २४९ ।४४७।५०५
आचारः ३४९
आज्ञा ७०
आत्मा ७१–७४।९९। १५९। १९०। २४१। २४२। २८१। ३५४। ३७०। ३७७। ३७८। ३८४। ३८६। ४७३। ५०६
आत्मविद् ३२०
देहवान् ३५८
देही ३६०
परमात्मा ११०
शरीरी ३७२
आधिः २४०।२७२
आनन्दः १५। ७९ । १३३ । ४४८। ४६८। ४९४
आह्लादः ४२
हर्षः १३१ । २३१। ४४५
आपद् ३।११।१४।१९। ४५ । ५७।८१ । ८२।१२६। १५८। २००। २०८। २२१।२४०। ३६९ । ४४०।४४३ । ४५० । ४८९
विपद् २०४। ३८०। ४५७
आयुः १।२७।८४–८६।१७९। ३८५।४७८
जीवितम् १६९
आरोग्यम् ३५०
आर्यः ३४९।३६०
आलस्यम् ८७
आहारः १०
इच्छा ९०। ९१।२५२।२६०। २७६ । ३२२ । ३५६। ३५७।३७०।३७३
अपेक्षा ४३
आशा २८।३२ । ८८। ४१२
ईहा १३६

इच्छा
तृष्णा १६।३०।४०।
६३।८८।१११।
१२३।१३४।
१६७।१८६।
२१०।२२०।
२५५।२८५।
४८३।५०५
वाञ्छा २८८
वासना३२।१९२।१९७
२०७।२१६।
२६३।३११।
३७२।३९३।
४१२–४१४।
४३८।४३९।
४५३।४८५।
५०१।५०२
इन्द्रः २९६।४३८
इन्द्रियम् ९४।१०१।१४३।
१६५।१६६।१७०।
१८१।१८५।२७०।
२९४।३५०।४९५।
५०४
ईश्वरः ९८।९९।२४१
अजः ४१९
देवेशः ११०
उत्सवः १०२।४४०
उत्साहः २०८।३४६
उदारः ५१।१०३।३६८
उद्धारः ४१९
उद्वेगः २४।२६८
खेदः २४०
विषादः १३१।४४५
उन्मत्तः ४८७
उपदेशः ८।५८।९७।१०४।
१६८।३५६।३७३।
४३७।४८७
बोधः ७८।१११।
३८३
वाक्यम् ४३६
उपायः ४५१।४५२।४६४
उपेक्षा ४३
ऊर्णायुः १०६
कटु ५०
कपिः ३६

कमलम् ५०३
कर्ता २९२।५०१
महाकर्ता ३३१
कर्म १०।१०५।१२७।१६१।
१९४। १९५। २२४।
२४५। ३१०। ३५१।
३८८। ४६२। ४७०।
४८१।४९९।५०१
अर्थः ३८२।४८८
कार्यम् ३३।११६।११७।
२२३। २६८।
२९२। २९९।
३०३। ३०७।
३१६। ३६२।
३८४
क्रिया ५५।२२५।३८६
कलहः १०२
कलुषता ४९०
कल्पना ३६३
कलना ४८२
कल्पवृक्षः ३२१।४१५
काकः १८९।४२१
ध्वाङ्क्षः ११३
कामः ११५
अनङ्गः ३६५
कारणम् ५९।११६।२२३।
२९२।३१६।४३६
कालः ११७।११८।१२१।
२२४।२३५।२६१।
२८६।३०७।३१३।
४७१
कीर्तिः १
कूपः ३९८
कृपणः ११२।२६१
कोकिलः १२८
कोपः १३१।२८३
कोशः ४८९
गतिः २९१।४६३
परायणम् २७९
गाम्भीर्यम् ४६७
गुणः १। ३८। १०३।
१३६–१३८। १४९।
२३२। ३३९। ३९१।
३९७। ४००

गुरुः ९७।१३९।२४१।३७३।
४३६
गौरवम् ४५४
चन्दनः ४९१
चन्द्रः २४७
इन्दुः ४६७
शीतांशुः २२२
चरितम् ५१
चित् ६५।५०६
चित्तम्४४।१४३।२१०।३४१।
३४९।४३७।४४८
चेतः ८। ५१। १०९।
११५ । १३५।
१६३ । २३३ ।
२३७ । ३०२ ।
४३८ । ४९४ ।
४९८
चोरः २८०
जगत् १४८।४८४
जडम् १५०-१५२।३२७
चेतनम् ३२७
जनकः (राजा) २२९
जन्म ४२४
जम्बुकः २९८
जयः १४३।३०५।३५०।३७२
४२५
जरा २१।१५५-१५८।२००।
३१५।३२८
वृद्धः १३
वार्धकम् १९६।४४१
जालम् २८५।४८५
वागुरा ११५। २१०।
४१४
जीवितम् ५७। १६२। १७३।
१८२। २३६।२६३।
३३९। ३६९।४०३।
४०५।४११।४४१ ।
४६०
ज्ञानम् ५५।७१।१०५।१२७।
१७१-१७५। २३७।
३२०। ३६१। ३६७।
४०७। ४२७। ४५२ ।
४६३
ज्ञप्तिः १०४
बोधः ९९।३२१।४३६

ज्ञानम्
अज्ञानम् ६।२७२
अविचारिता ४०६
अविद्या ४१ । ५४ । १५४
जाड्यम् ३७४
माया ६७
मौर्ख्यम् ८२।१११ । १५०।२००। २३८।२४०। ३४३।४०५। ४५०
तडित् १७९।४९८
तत्त्वम् १० । ७२ । ७३।२१७। २२७।३८३।५०६
तपः २९।१७८।२३४।३७५
तरङ्गः १७९।४९८
तरणम् ४५३ । ४६१ । ४६४
ताडितः १८३
तारुण्यम् १८०।४४१
यौवनम् २३।११४ । १५७।१९०। ३१५।४३०। ४३१।४९०
तीर्थम् २३४।३७५
तेजः ३१३
त्यागः १९५।३८७।४७७
महात्यागी ३३१।३४५
दया २६१।३६८
करुणा ५००
घृणा २६५
दानम् १।२१४।३७५
दारिद्र्यम् १९९।२१२
दीपिका ४८६
दीर्घसूत्रः २२६
दुःखम् १०।१८।३६।६९।८०। ८९।९०।१९९-२०२। २०४।२१२ । २१९। २३८ । २५६।२६६ । २६७। २९५।३३०। ३४८ । ४२२।४३१। ४४९ । ४५१।४७५। ४८२।४८९
आर्तिः २२ । १५८ । २८१ । ३६८
कदर्थना ३६६

दुःखम्
कष्टः १९९ । २०१ । ३०८
क्लेशः २५४ । ३९५ । ४५९
चिन्ता ८० । १०८ । १४६ । ३१९ । ४६२
तापः २८।३०।२८१ । ३४१।४३०
परिदेवना १६०।१६४
शोकः १९९ । २०८ । २३१।४६२
दुर्जनः १२।२०५।४९३
अधमः २६१ । ३८९
असन् ६०
कुबुद्धिः २१५
क्रूरः २६१
दुरात्मा ४३५
दुर्मतिः ३३६।४७५
नीचः १०२
दुर्लभः ४४४।४९३
दृष्टान्तः २०९
देशः २३५।२८६
देहः १५२।१८१।२१०।२११। २५७।२८९।३१५।३३५। ३५०।३५४।३५८।३७६। ३७९।३८६।४२४।४४९। ४७८
अङ्गम् ४८७
तनुः ४४८
वपुः ३२०।५०६
विग्रहः १७७
शरीरम् २३।१५७।१५८। १६४ । २८३ । ३२६।४३१
दैन्यम् २१२।४४३
दैवम् ११९ । १२० । २०१। २१३–२१५ । २३० । २८६ । २९२ । २९३। २९५।३०१ । ३०५ । ३३६।३३७ । ३९० । ४२३
दोषः १३८ । २१६ । ३०३ । ४६६

द्वारपालः ३४०
द्वेषः २७०
धर्मः १२६।२८२।३९३।४८१।
५००
धैर्यम् २२०।२४६। ३३१ ।
४६७
ध्यानम् १६।२८७
नमस्कारः २७३
नतिः ४५६
नरकः ५।३५।९०।९६।९८
नाशः २५३।२९९ । ३४२ ।
३४८।३५२ । ४५० ।
४८९
क्षयः १५३ । २२६ ।
३११।३१३।३२५।
३३७।३९९।४८०
मार्जनम् ४५९
निन्दा २४४।४०३
गर्हा ३६०
नियतिः ४७२
न्यायः ३६०
पण्डितः २०।१११ । ११९ ।
१२८।१७०। ३७१ ।
३९०।४८१
ज्ञः ९२।१४४
तज्ज्ञः ४।७। ११९ ।
१६८। २४९।
३०९।४९९
तत्त्वज्ञः २१७।२२७
तत्त्वदर्शी ७३
तत्त्ववेत्ता ७२
धीमान् २१९।२९५
प्राज्ञः ४०।४१।१९१।
३०६ । ३३७ ।
३८२ । ३८३ ।
३९० । ३९२
बहुज्ञः २२० । ३७२।
४७२
बुद्धः ७५।२८१।३९५
बुधः ४६८
महामतिः ४।११
विद्वान् ४४०
सर्वज्ञः ३९३ । ४७२

पदम् १०५।२७१।२७४।३०८।
३३७।३९९।४२९।४३२
आस्पदम् ४५०।५०२
स्थानम् ४१०
परमार्थः १५
पराधीनः ९८
परित्राणम् ३१०
पशुः ८७।३९१
पापम् २८२।३५९
पिता १७
पुण्यम् २८४
सुकृतम् ३८८
पुत्रः २८५
पुरुषः १०९। १८४। १९०।
२१२। २५७। २७८।
नरः १६५।३०६।३०९
३७०।३९१।४०६
नृब्रह्म २७३
पुमान् १८५।२९०
पूजा १३६।१९०।२८७
अर्चनम् २४२
आराधनम् ७०
सत्कारः ४५४
प्रजा ४६
प्रभुः २७९।३०२।४४४
प्रमादः ८५
प्रश्नः ४।३०६।३०९।३६४
प्रच्छकः ४
प्रष्टा २१७
प्राकृतः २८८
प्राणः १०
प्रार्थना १८८
फलम् २।२२५।२७१।२८४।
२८६। २९२। ३०७।
३२९। ३४७। ३५०।
३५१। ३९५। ३९६।
४०२। ४०७। ४१६।
४१७। ४२६। ४३४।
४८७। ४९९। ५०१
बकः १००।५०८
बद्धः ३११।३९३।४९२
बन्धः ३१।४३। ६६। ११५।
२६०। ३१२। ३१४।
३२२। ३४१। ३४३।
४१३। ४५५। ४८३

बन्धुः ४७।७४।२३९
भ्राता ४४२
बलम् १७३।३१३
बलीवर्दः ४९२
बालः ६१।३७२।३८१
बाल्यम् २३।३१५
शैशवम् ४४१।४४२।
४९८
बिम्बम् २६२।३३४।३५३।
४९९
बीजम् ३१६।४६९।४७७।
४८९
बुडितः ४५३
बुद्धिः १८०। २११। २१५।
२७२।३१३। ४६६
धीः ५१। २१९।
२२१।२४१।
२७०।२८१।
२९५।४१७
प्रज्ञा २१। १०४
१४७।२०४।
२९८–३००।
३४४। ३४६।
३७४। ४३४।
४३६। ४५३।
४६१। ४८९
मतिः २१६। २७१।
२९०।३३६।
३५२।३७३।
३८०।४१६।
४७५।४९०
ब्रह्म २७३।४७५
ब्रह्मलोकः ९०
भक्तिः १३८
भङ्गुरम् ८४।४४२।४६८
अनित्यम् २३
चापलम् ४९८
लोलम् २३६।४११।
४६०
भयम् २८२
भीतिः ४५६

भाग्यम् २८४
भारः ३२०
भोक्ता २९२
महाभोक्ता ३३१
भोगः ३।२०।८३।९२।९४।
१७१।२५८।२८०।
३२२।३२३।३९२।
४०२।४१६।४२७।
४४७
भोजनम् ३३२
भ्रमः २५०।३५५
मणिः २६९
मधुरम् ५०
मनः २५।३६।९७।१३३।
१५०—१५२।१५४।
१६६।१८१।१२८।
१९३।३२०।
३२५—३२७।३३५।
३४५।३५६।४१४।
४२५।४३१।४४२।
४५१।४८२।४८७
मानसम् १९१।४८२
मनोराज्यम् ४३८
ममत्वम् २४९
महान् ३४।१२५।१४२।१९१।
२२०।२२४।२२८।
२९४।३१३।३२९।
३३०।३३८।३४२।
३७२।३८०।४०१।
४०४।४३८।४४६
गुरुः ४७९
महात्मा १९०
महीयान् ४२
महाशनः ३३२
माता १७।२८४
मानः २२।१८३
मानवः ४८२
मार्गः ९१।४८७
उत्पथः ४९५
सन्मार्गः ४८६

मित्रम् ३८ । १४१ । २०६ । २५६ । २८५
सुहृद् ४७५
मैत्री १६३ । २८० । ४५८
सौहार्दम् ६० । २७६ । ४९६ । ४९७
मुकुरः २६२ । ३३४ । ३५३
मुनिः ४९४
मूर्खः २५९ । २६५ । ३९२
अज्ञः ४ । ५ । ७ । १३९ । २१७ । २५३ । ३९५ । ४५०
अतज्ज्ञः ९
अप्रबुद्धः ४७५
अर्धप्रबुद्धः ५
जडः १४९ । ४००
ज्ञानबन्धुः ४०७ । ४२७
नरपशुः ८७ । ३९१
मन्दः २९३
मूढः ३ । १४ । ८० । १२९ । १५१ । ३३६–३३८ । ३८३ । ३९४ । ३९९
मूलम् २४
मृत्युः ३८ । २८३ । ३६५ । ४१८
अस्तः ५६
मरणम् १४ । १४१ । १५५ । २०० । ३२८ । ३६० । ४०३
मृतिः ३३९ । ४४० । ४४१
विनाशः १६२
मोक्षः ३१ । ४३ । १२७ । २३५ । २३७ । २५८ । २६३ । ३११ । ३१४ । ३२२ । ३४० । ३४१ । ४०२ । ४१३ । ४५५
निर्वाणम् २६०
मुक्तिः ६६
श्रेयः १०७ । ३२३ । ४२९ । ४६५
सिद्धिः १९
मुक्तः १३६ । २६७ । ४७३ । ४८३
मुमुक्षुः २११

मोहः ४२।६१। ६९। २३३। २९३।३४२।४५०
यत्नः ३४।२१२।२३२।२५२। २६६। २९६। ३०८। ३०९। ३३४। ३४४। ३४६। ३४७। ३७०। ३८४। ३९६। ४१९। ४२७।४३९।४५०
उद्यमः १९४
पुरुषार्थः २१८। २८६। २९१। ३०४
पौरुषम् १०८। १३९। २१२।२३२। २७५।२९२। २९७।३००। ३०१।३०४। ३३७।३४६। ४२३।४३९। ४७४।४८७
व्यवसायः १२२
श्रमः १३७
यमः ३६८
अन्तकः २७
कृतान्तः १९६
युक्तिः ३९।५७।९७। १२९। ३६९। ३८१–३८४। ४२५
योगवासिष्ठः (ग्रन्थः) ६२। ३६१। ४३३
रागः (रङ्गः) ४००।४९९
राजा ३२५
महीपालः ३१२
राज्यम् ४०२।४४८
रोगः ९६।४४७
व्याधिः ९६।२४०
लघुः ४७९
लवङ्गः ४२६
लाभः ४६३
लोकस्थितिः ४०४
(लोभः) गृध्नुता ४१६
वक्ता ४।३०९।(४२८)
वचनम् ३४२। ३६७। ३८१। ४२२
भारती ४२८
वाक् १४५
वाक्यम् ४९७
मुक्तिः ४२।२०३

वञ्चना १३०
वर्तमानः १०८।३१९
वाग्गः १०६
विकारः ४६६
दशा ३७६
रञ्जनम् ४९९
विचारः ६९। १३२। १९३। १९८। ३४०।४०२। ४०६।४१५–४१७। ४६३।४६४।४६७
विवेकः २५।२६।१०१ १४५। १४७। १६८ ।१८६। २३३।२५८। २७८। २८३ । ३१७।३२०। ३५०।३५७। ३८० । ४२२। ४४१। ४६१ । ५०७
विनयः १३०।२४३
विपर्यासः ३१३।४८४
वियोगः ४२०।४४६।४८०
विवशः ४१४
विषम् २०६।२४०। ४२४। ४४७।४५०
विषयः ९।१२४।१५४।१७४। २७३।३१७। ४२४। ४२५।४३०। ४३१। ४९४
कामः २३६।४६०
रागः १८७
विपूचिका ३८८
वैराग्यम् ९७।२७८। ३१७। ४४३
वितृष्णता १११ । २७३
विरसता ७५।१७४
विरागः ५८।३९२। ४९४
व्यवहारः १४४।१६१।१८७। २६४।३१९।३४९। ३५१।३५३।३८२। ३९४।४१७

व्यसनम् ३९१
शत्रुः २५६ । २८० । ४१८ । ५०४
रिपुः ७४ । २०६।२३९
शमः ३४० । ३५६ । ४१५ । ४२९ । ४६३ । ४६४ । ५०७
शान्तः १४०।२४९ । ३२० । ३९४।४४५
शालिः १८३
शास्त्रम् १५।३९ । ६२ । ९७ । २३४।२४१ । ३०० । ३२०।३४९ । ३६१ । ३७३।४०७ । ४२७ । ४३३
श्रुतम् ३९१
शिखी ४३४।४३५
बर्ही ४५६
शिष्यः ३५।५८।७८ । १०४ । ४३६
शीतः २८।२९।१०३।१४२ । २८१ । ३४१ । ३९४ । ४६७
शूरः ४०।४१।१५४ । १८१ । २९७।३९०।४४४
विक्रान्तः ३९०
शौर्यम् १३८
शोभा २६९ । ३०७ । ३३३ । ४०० । ४०१ । ४७१ । ५०३
श्रीः ४११
श्रेयः १३।१०७।१७२।२४५। ३२३।४२९।४४३।४६५
शुभम् २४४।४१०।४३८। ४३९ । ४४५
(श्रेष्ठः) गरीयान् २३१
श्वा २६५।३१७
कौलेयकः २५९
संयोगः ४२०।४४६।४८०
संशयः ३७१
संसारः १७। १३२ । १५३ । १८०।१९८ । २११ । २२१।२३४ । २३९ । २४३।२७८ । ४१४ । ४४९–४५३ । ४६१ । ४७४।४८०।४८९ । भवः६४।४६४

संकटम् २४६।४५४
संदेहः २७९
संकल्पः १०७।२६४। ३१४। ४५५।४७९
सज्जनः५४।२०३।२३४।२४३ २५८।४३४। ४५६। ४५७।४७०
सत् ५३। ७०। ८३। १३१। ३१०। ३१७। ३५३। ४१५। ४५८। ४६२। ४६३। ४९३
सन्मतिः ४१६
साधुः १५।३७।१०९। १३५।१५४। २४३। २७२। २७४। ३४०। ३७५। ४६४। ४८६। ४८७।
सुजनः ४९६
सौजन्यम् ३००
सत् १४८।२५४।३६४।४५९
नित्यम् ७६
अनित्यम् २३
असत् ५९।१४८।२५४ ४५९
सत्त्वम् २४१। २५१।२९४
अल्पसत्त्वः१८८।२०८
महासत्त्वः १६५।२०८
सत्यम् ७६।३९१
संतोषः १३८।३४०। ४०८। ४१५।४६३–४६५
असंतोषः ३९१
सभा ९३
समता १५। १४४। २२९। ४४४।४६६
समाधानम् २७३
समाधिः १७४
संपद् ११।८१।४०२। ४४०। ४५७।४६८
द्रव्यम् २३
लक्ष्मीः२१३।४१८।५०३
विभूतिः २३६।४६०
श्रीः २४।२९४।४०१। ४११। ४१५। ४३०। ४४४

सर्पः ४३५
अहिः ४६८
साधनम् ४७०
सायंकालः ९३
सिंहः २९८।४८८
केसरी ४८५
सिद्धिः १९।२९५
सुखम् १।१८।८९।९०।१०२।
१२४।१३७।१७३।
२०२।२५३।२५६।
२६७।२८१।३३२।
३४८।४०८।४१८।
४४९।४६३।४६५।
४८२
शर्म ४८१
सुभगः १०९
सुलभः ४९३
सौम्यम् १३३
स्तुतिः २४४
आशंसा ५०३
स्त्री ३३३।४९८
अङ्गना ४६०
कलत्रम् २८५
कान्ता ११४
दयिता ४३२
नारी ११५
प्रमदा ४६८
सुंदरी १२५
स्नेहः ४७।६८।७३।२७७
आस्था ८९।३१५।
४२५।४९२
प्रीतिः २६६
रतिः ३६२
रागः १९५।२५३।२७०।
३२०।३९१।३९२।
३९८।४९४
संसक्तिः ३१
स्वप्नः २५०
स्वभावः ११।२८९।३३८।
३७९
स्वर्गः ९८।१४१
हंसः १००।४२१।५०८
हिंसा ५००
हेम ३८७